

84

ЯНГИ
ЎЗБЕК
НАСРИ

ШОЙИМ БЎТАЕВ ЮЛДУЗЛАРГА ЭЛТАР ЙЎЛ

ҚИССА ВА
ҲИКОЯЛАР

87

ЯНГИ
ЎЗБЕК
НАСРИ

ШОЙИМ БЎТАЕВ ЮЛДУЗЛАРГА ЭЛТАР ЙЎЛ

ҚИССА ВА
ҲИКОЯЛАР

8686

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI

ToshDO'TAU

АХБОРОТ-РЕСУРС МАРКАЗИ

1224.9

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»

Давлат илмий нашриёти

Тошкент – 2018

УЎТ: 821.512.133-3(081)

КБТ 84(5Ў)6

Б 99

Бўтаев, Шойим

Б 99 Юлдузларга элтар йўл: қисса ва ҳикоялар, Шойим Бўтаев / - Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2018. - 160 бет.

Масъул муҳаррир

Насимхон РАҲМОНОВ,

филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

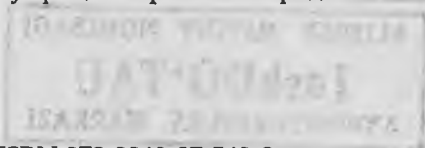
Шоира ДОНИЁРОВА, филология фанлари доктори;

Илҳом ЮСУПОВ, педагогика фанлари номзоди, доцент;

Барно ҲАСАНОВА, тадқиқотчи

Уруш олови бугунги кунда дунёнинг турли ҳудудларида бот-бот аланга олиб тургани ҳеч кимга сир эмас. Бир ҳовуч корчалонларнинг моддий манфаат илинжи қайси шаклда бўлмасин, инсоният бошига ҳамиша катта фалокатлар келтирган. Она деб юритилишига қарамай, пайдо бўлганидан буён бўлина-бўлина қўлдан-қўлга ўтиб келаётган Ер сайёрасининг бундай бебошвоқликлардан силласи қуриди.

Бу китоб шундай даврлардан бири, Иккинчи жаҳон уруши деб аталмиш муҳораба чекка бир қишлоқда қўл учида кун кўриб келган одамлар ҳаётига оғу солгани ҳақида. Ундан адабий усуллар эврилишларини эмас, ота-боболаримиз ҳаётига даҳлдор ҳақиқатларни излашингиз шу маънода Сизга кўпроқ манфаат келтиради.

УЎТ: 821.512.133-3(081)

КБТ 84(5Ў)6

ISBN 978-9943-07-549-8

© Шойим Бўтаев, 2018 й.

© «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти, 2018 й.

Дунёнинг ўнлаб мамлакатларидан юз миллионлаб одамларни ўз домига тортган Иккинчи жаҳон уруши Марказий Осиё минтақасидаги бир-бирига яқин, кўни-кўшничиликда яшаб келган халқлар бошига ҳам чексиз кулфатлар ёғдирди. Ўзининг ҳалол меҳнати билан кун кўриб, ўз бошига ёққан қорни ҳамини ўзи кураб келган, мустабид тузум қатағони туфайли асл ўғлонларидан ажраб ҳали мотамзадалиги аримаган оддий халқ яна оғир жафоларга юз тўтди. Фронтга жўнаган йигитларнинг кўпи қайтмади, қайтганларининг қалбларидан эса уруш жароҳати бир умр аримади. Агар мардлар жасорат кўрсатишмаганида галаба туги кўтарилмасди. Бу тугни жасорат кўрсатганлар эмас, жонини омон сақлаган қўрқоқлар кўтариб боришини жимгина кузатганча уларни олқишламаслик учун санъатнинг қайси турида бўлмасин, тарихий воқелик ҳаққоний акс этмоғи лозим. Қадим Шарқ донишманди лутф этганидек, ақл камол топиб, сиртдан жасоратни улуғлаётгандек кўринса-да, ичдан қўрқоқликка ҳамполик қилмаслиги, энг сўнги қаҳрамон яна барча замонларда ҳам жонини омон сақлашдан ўзга аъмоли бўлмаган қўрқоқнинг ўзи бўлиб қолавермаслигини ҳар қандай одам англаб етиши кераклиги, айниқса, муҳимдир.

МУАЛЛИФДАН

Мен бу китобимга уруш мавзусидаги асарларимни киритдим. Уларни жамлаётиб, бир нарсага амин бўлдим: дунё даъвоси йўқолган жойдан дунё бошланаркан. Дунёга даъвогарлик қилганларнинг барчаси инсониятга фақат фожеа келтиришган, улар орасида энг доно ҳисоблангани эса жон таслим қилаётиб, бу дунёни забт этиб қўлга киритдиму нариги дунёга ҳеч нарса олиб кетолмаяпман — мана, кўриб қўйинглар, деган маънода тобутдан қўлини чиқариб кафтини очиб қўйишларини сўраган экан; нафсиламрини айтганда, бу инсоний васият ҳам жаҳонгирнинг ўзиники бўлмай, мутафаккир шоир Алишер Навоийнинг бетимсол бадий тафаккури дурдона маҳсули — башариятга тилаган орзуси, даҳоси белгисидир.

Шунақа экан, дин даъвоси йўқолган жойдан дин бошланади.

Инсонийлик иддаоси йўқолган жойдан инсонийлик бошланади.

Адабиёт даъвоси йўқолган жойдан адабиёт бошланади.

Аммо ана шу соф нуқтадан бошланажак ҳодисалар яна даъво кўзғаши, иддаоларга берилиши мумкинлигини асло унутмаган ҳолда, ўз ҳаддини билмоқлик қудуқчи ер ости сувига йўл очгани каби санъатга йўл очиши мумкин. Дарҳақиқат, касбу корлар ичида энг камгап одамлар ана шу қудуқчилардир. Чунки, улар ерни қазийётган пайтларида доимо сувга — мақсадга етиб борадиларми-йўқми, шундан ташвишга тушадилар.

Инсоният тарихидаги энг мудҳиш даврларда ҳам яхши кунлар умиди бўлмаганида, эҳтимол, инсоннинг яратувчанлик, яшовчанлик қобилияти йўқолиб кетган бўларди.

Умид — қоранинг оққа алмашиниш жараёнидир; зеро, тонг олди палласи зулматини қуюқлашган дейиш баробарида энг теранлашган деб атиш ҳам асло хато бўлмайди. Йигирманчи аср мудҳиш ҳодисаларга бой бўлган. Очарчилик, уруш, яна қаҳатчилик. Отам Иккинчи жаҳон урушида қатнашиб, мўъжазгина қишлоғимизга унинг ҳақиқатларини олиб келган бўлса, онам ўша қишлоқ четидаги ҳосили ўриб-йиғиб кетилган ангорларда бошоқ терганларини бот-бот эслаб гапирарди. Қонимда ҳануз уларнинг изтироб-оғриқлари нола чекади. Бу нолалар қаттиқликни юмшоқлик билан, жоҳилликни донолик билан енгишга даъват этади. Бу даъват кечаги тажрибалардан келиб чиққан эса-да, келажакка қаратилган, келажак учундир. Ўтмиш буюклиги боисидан бўладими, тубанлиги боисидан бўладими — ўзгаришга қодир эмас, унинг хотиржамлиги ва бахти шунда. Унинг учун муносабатларнинг ҳам унчалик қизиғи йўқ, чунки абадият билан юзма-юз турганда ҳар қандай муносабат бошқа ўткинчи ҳодисалар каби ўзининг аҳамиятини йўқотади. Ҳар қандай муносабатлар буни ўйлаб топганларнинг ўзлари учун эканлигини яхши билганидан ўтмиш теран сукут сақлайди. Аммо бу сукутда мангу ибрат яширин эканлигини ҳам унутмаслик керак. Ҳарқалай, фиравннинг қабрдан қилич кўтариб чиқиб яна дунё даъвоси қилганини ҳеч ким кўрган эмас, келажакда ҳам ҳеч ким кўрмайди.

Иккинчи жаҳон уруши силсиласида ҳали-ҳануз тугамайдиган оғриқлар, қони силқиб турган яралар мавжуд эканлигини ҳеч ким инкор этмаса керак.

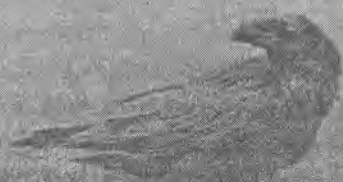
Мен Берлинни кўрмаганман. Инсониятни фашизм асоратидан халос қилишган ота-боболаримиз эса фахру ғурур билан биргаликда бу шаҳар ўртасида ўтиб бўлмас деворни ўзлари тиклаб келгандек қандайдир хижолатпазлик ва уятни ҳис этишларини пайқар эдик. Берлин деворларининг қулаши, қавму қариндошлар, жондош-жигарларнинг чанг ва тўзон оралаб кўзёшу андуҳ-изтироблар билан бир-бирларига талпинишлари, бир-бирларини бағирларига босишгани эса малҳам ўрнида хизмат қилган бўлса-да, хижолатпазлик ва уятни буткул қўтариб ташлай олмади — уруш кўрган авлод буни ўзлари билан олиб кетишди.

Бундай оғриқлар, қони силқиб турган яраларни янгиламоққа ҳожат йўқ. Ҳали-ҳануз қуламаган ёинки қайта тикланган, қайта тикланаётган баланд деворларнинг икки томонида қариндошлар, қондош-жондош жигарларнинг тинимсиз оқаётган кўзёшларини пайқаб пайқамасликка олиб кетишлар мавжуд экан, малҳамлар жуда-жуда зарурлигини эътироф этмоқ зарур. Дард давосини вақт ҳукмига ташлаб қўйиш ўлимга олиб келишини фаҳхламоқ учун эса донолик талаб этилмайди.

2012 йил, 7 декабрь.

ЮЛДУЗЛАРГА
ЭЛТАР ЙҮЛ

ҚИССА

Туркистон тизма тоғлари этакларида азал-азалдан сон-саноксиз қишлоқлар сочилиб кетган экан. Қаердаки булоқ бўлиб, тирикчилик имкони туғилса ўша ерларга одамлар уруғ-уруғлашиб жойлашиб кетаверишган экан. Кенагас, Иторчи, Мужун, Қизили, Хўжақўрғон, Яхтан, Тўққизчелак, Қипчоқ, Қўшкент, Увоқ, Қўштоир, Қорасоқол, Ясси, Лакат, Қаландархона, Туркман-Найман, Янгишер, Тол, Яккабоғ, Манғит, Болғали, Ўроқли, Қайирма, Қарапчи, Кенгқўл, Кўчкина, Бўраган(Бўриеган), Тулкилик, Турк, Сават, Қуроқ, Жарқўрғон, Кесакли, Қўрғонча, Янгиқишлоқ, Янгиарик, Янгиқўрғон, Мўғул, Оққарчиғай, Чўянчи, Тарнов, Овчи, Уяс, Бобурчак, Тут, Тапқоқ, Баландчақир деган қишлоқ ва жойларнинг номланишида тарих, жўғрофия, ҳикмат — бари-бари мужассам бўлган экан. Бундай номлар уруғни ёинки ўша жойга тааллуқли бўлган бирон бир ўзига хос маънони билдирар экан. Бу қишлоқларнинг одамлари тўғрисиўз, содда, мард ва танги кишилар экан. Улар кийинишдан тортиб еб-ичишларигача қадим ота-боболарининг урф-удумларини сақлаб қолишган экан. Мол сўйиб, гўштини тунда куритиб қўйишар ва унинг номини «қақач» деб аташаркан. Улар ун ва сутдан қуртова, қотирма, чалпак, сутли чалпак, қаймоқли чалпак, лочира деган хилма-хил овқатлар тайёрлаб истеъмол қилишар эканки, эндиликда уларнинг қандай тайёрланишини, мазаси қанақа бўлишини айтиб-тушунтириб бериш мушкул экан.

Шунақа қилиб, ўша қишлоқлар қаторида Майдонча деб аталган кичкинагина қишлоқча ҳам бўлса-да, уни кўпчилик билавермаскан. Шунақа қишлоқ бор деса, эшитганлар ўйлаб туриб, номи қизиқ эканми, қишлоқнинг номи шунақа бўлиши мумкинлигини ҳеч хаёлимга келтирмаган эканман, нима, у ерда кураш тушиладиган ёки улоқ чопиладиган майдон ёки майдонча борми, дейишаркан. Шунда майдончаликлар ҳам кифт қисиб, йўқ, бизда унақа майдон ҳам, майдонча ҳам йўқ, лекин қишлоғимизнинг номи шунақа, шунақа бўлгандан кейин биз нима қилайлик, дея кифт қисишаркан ёлгон устида қўлга тушгандай бўлиб.

Шунақа қилиб, ўша катта урушдан олдинги кезларда негадир тепаликнинг қир учида жойлашиб олган Майдончада етти-саккизтагина хўжалик бўлиб, уларнинг ҳовли-жойларига сув чиқмагани учун қудуқ кавлаб, шу қудуқ сувидан ичишаркан, булоқларнинг суви етиб борадиган этакдаги кафтдеккина ерларида эса боғдорчилик билан шуғулланишаркан. Улар ўзларига тегишли томорқаларнинг ўртасига майизжолар қилишиб, ертоқдан чиққан ҳосилни шу жойда қуритишаркан, шираси тилни ёрадиган майизлар ҳам уларда бўларкан. Майиз деса тамом, энг камсуқум майдончаликларнинг ҳам тиллари ешилиб кетганча майизжода қуритиладиган майиздан тортиб иморат тўсинига узумни осиб ёки ток зангида уни қандай қуритиб майиз тайёрлаш мумкинлигини миридан-сиригача айтиб бера олишаркан. Бошқа мавзуларда сўз борса энг сергап майдончалик ҳам оғзига мум солволгандек жим-дим ўтиравераркан — мулла билганини ўқийди, деган гаплар ҳам ўша замонлардан қолган экан. Ток сояни хуш кўрмагани учун офтобни тўсмайдиган жойларни мўлжаллаб мевали дарахтлар экишаркан.

Мана шунақа тирикчилик ташвишларига кў-милганча уларнинг биров билан ишлари бўлмаскан, аҳён-аҳёнда кўллари бўшаган пайтларида қишлоқ ўртасидаги бўз тепачага чиқволишиб гурунг қилиб ўтиришаркан.

Авваллари ҳам шунақа бўлган экан.

Кунлардан бир куни ўша бўз тепачада гурунг қилиб ўтиришганда ёши саксонданми-тўқсонданми ошган, тиши тўкилган, кўрган-билганлари, еган-ичганлари ёдидан учиб, хаёли паришонлашиб қолган Бозор бобо деган майдончалик бир қария куёшнинг уфққа ботишини томоша қила туриб, дабдурустдан ғалати бир гап айтиб қолипти.

«Нима дейсизлар? — депти у куёш ботиб бораётган уфқ томондаги тепаликка кўзларини қисиб узоқ-узоқ тикилиб қараркан, кексалик туманлиги орасида уни базўр илғаганича. — Ўша олисдаги тепаликнинг ортида ҳам одам яшармикан?».

Унинг бу гапидан ўтирганларнинг кулгиси қистасанда, ёшининг хурматини қилиб кулишмабди. Бу тепалик Бозор бобо айтганидек унчалик олисда бўлмай, эшак билан ярим кунлик йўл экан, унинг нарёғида Суркат, Варсиқ, Мурыяк, Чорбоғ, Обжувоз, Хўжаҳо, Басманда, Даҳкат, Ростровут, Угук, Ғазантерак, Сароби, Пожинданк, Пашши, Пошкент, Сўфифориф, Сепула деган қишлоқлар бор экан. Суркатда сув тегирмон бўлиб, майдончаликлар буғдойларини ўша тегирмонда тортиб келишар экан, фақат у ерда тожиклар яшашаркан; майдончаликлар тожик тилида бирорта ҳам сўз билмаганликлари учун суркатликлар улар билан ўзбекча гаплашишаркан. Шунақа бўлгандан кейин, умрида кетмондан бўлагини кўрмаган Бозор бобонинг ҳалиги гапи жуда ғалати туюларкан. Лекин бу ерда гап бошқа ёқда экан. Бо-

зор бобо неча йиллардан буён уйдан чиқмай хаста ётган, негадир шу бугун нималарнидир қўмсаб тепаликка чиққан экан. Унинг нималарни қўмсагани кейин-кейин маълум бўлган экан, шу ерда шаталоқ отиб юришган болакайларнинг ёши бир жойга етиб, офтоб ўлтирар чоғларда маъюслаша бошлашганида буни англашган экан. Бозор бобо ўша тепаликка чиқиб ўтирган маҳалида ўнг билан тушни, бу дунё билан наригисини аралаштириб юбораверадиган аҳволда бўлган экан. Шунақа бўлгач, қишлоқ четидаги тепалик дунёнинг чети бўлиб бўлиб кўрингани кўпам ажабланарли эмаскан, бунақа пайтларда ўз уйининг остонаси ҳам одамдан олислашиб кетаркан.

Шунақа экан.

Шунақа бўларкан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, одамнинг эси кирди-чиқди бўлса, оғзидан ҳам ҳар хил гаплар чиқиб кетавераркан.

Буни тушунган тушунар экан, тушунмаган тушунмас экан. Аммо тушунмаган ҳам кўп ўтмай тушуниб олар экан. Ҳамманинг бошида бор экан бу савдо.

«Бозор бобо қизиқ гап гапирасиз-а, албатта, одам яшайди-да, — депти шу даврада ўтирган, ёши қирқларни қоралаб қолган бўлса-да, ҳамон вужудидан ғайрат-шижоат ёғилиб турган Ҳотам деган киши тушунтириш бераётгандек бўлиб. — Дунё кенг, албатта, тепаликнинг нарёғида ҳам, тепаликнинг нарёғини нарёғида ҳам одамлар яшашади».

«Ҳа, дунё кенг, — дея эътироф этипти Бозор бобо ҳалиги гапини уларни синаш учун айтганини намойиш этаётгандек бўлиб. — Кетаверсанг, кетаверсанг, чулчутлар яшайдиган маконларга бориб қоларкансан, аммо улар бизга ўхшаган одамлар эмас экан».

«Қанақа бўлмаса?».

«Улар чулчутлар».

«Ана-а, бўлди-да, чулчут бўлсаям яшаркан-ку, чулчут ҳам одам-да».

«Чулчут одам эмас. Агар у одам бўлганида ўнг елкасида Раҳмон, чап елкасида Шайтон ўтирган бўларди. Шайтон одамни йўлдан урмоқчи бўлиб қилиқ қилса, Раҳмон уни тўғри йўлга бошлайди. Шунинг учун одамнинг ҳаёти осуда кечади. Чулчут кўринишидан одамга ўхшаса-да, ана шу икки елкасидаги иккита фаришта масаласида одамдан фарқ қилади».

«Ё товба, кўринишидан одамга ўхшаса-ю, икки елкасида икки фаришта бўлмаса у қанақа жонзод экан».

Шунда Бозор бобо аввал ўнг елкасига қўлини қўйиб:

— Бу ерда Раҳмон ўтирибди, аммо кўзга кўринмайди, — депти Раҳмонни кўз ўнгига келтираётгандек бўлиб, сўнгра чап елкасига қўлини қўйганча тушунтириш берипти. — Бу ерда ўтирган Шайтон ҳам кўзга кўринмайди. Чулчутнинг икки елкасида иккита илон ўтиради.

«Ё товба, икки елкасида ўтирган иккита кап-катта илонни кўрмаса, нима, чулчутнинг кўзи йўқми-кан?».

«Ахир сен ҳам Раҳмон билан Шайтонни кўрмайсан-ку?»

«Раҳмон билан Шайтон бошқа-бошқа».

«Бўлди-да, у илонлар ҳам бошқа, кўзга кўринмайди, аммо амалини қилаверади».

«Хўш, Раҳмон билан Шайтоннинг амалини-ку билиб олдик, чулчутнинг икки елкасидаги иккита илоннинг амали нима экан?».

Бозор бобо кифт қисипти.

Шунда Зуфар қудуқчи деганлари бармоқларини бирлаштириб, кафтини илоннинг бошига ўхшатиб кўтаришти ва вишиллаб:

— Чулчутнинг икки елкасида ўтирган илонлардан бири унинг бош косаси ичига кириб миясини суради, — депти ваҳимали тарзда кулли ишонч билан. — Иккинчиси бўшаб қолган коса ичига ўзининг захрини солади.

«Ундан чиқди чулчутнинг мияси мия эмас, илоннинг захри экан-да».

«Ҳа, шунақа».

Офтоб ултирар чоғда бўз тепачада бўлиб ўтган бу гурунг кўпчиликни ўйга толдирипти.

Офтоб ўлтирар чоғда дунёнинг бир пучмоғидаги Майдонча деган қишлоқ тепалигида гурунг қилиб ўтиришган бу содда кишилар аслида олис-олисларда ҳам гарчи тиллари бошқа-бошқа бўлса-да, ўзлари каби қалби тоза, ажойиб кишилар яшашларини, улар ҳам уруш-жанжаллардан безиб, тинчлик-хотиржамликни ҳар нарсадан устун қўйишларини, ўзлари каби изтироб чекиб, ғам-алам тортишларини тасаввур ҳам қилишмабди.

Тасаввур қила олишмас ҳам экан.

Негаки, муқимбой бу дўлвор кишиларга дунё ҳақида тез фурсатда жуда кўп чўпчаклар тўқиб айтилган экан, қулоқларига қўйилган экан: дунё-дунё дейишади, нима бўпти дунё деганлари; мана биз-да дунё; биз-да фаровон; биз-да одамохун; мана, биз-да ҳаммаёқни яйратиб-яшнатиб қўйган; мана, биз-да буюк келажак сари бораётган; мана, биз-да тинчлик кабутарини тутиб қафасга солган; қуёш ҳам бизда нур сочар; ой ҳам осмонга бизда кўтарилар; бизнинг юлдузлар у зулматларни чекинтирган; бизнинг

аждодлар-да оламни яратган; энг улуг кишилар ҳам бизда-да; бизда-да хазина-ю дафиналар; бобомиз ҳам бизнинг улуг; отамиз ҳам бизнинг доно; онамиз ҳам бизнинг фаришта; бизнинг бошларда мураккаб жумбоқлар оддийгина ҳал этилган; бизнинг қўллар яратувчи; бизнинг оёқлар чопагон; бизнинг кўзлар чақноқ; бизнинг қулоқлар сергак... тўқилган экан, тўқилаверган экан. Биз, биз, биз бўлган экан; шунақа бўлгач, ўзгалар олабўжидай кўринар экан, чулчут бўлиб кўринар экан ўзгалар.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа-шунақа бўлгач, бир оёғи ерда-ю бир оёғи гўрда бўлиб турган, шарти кетиб парти қолган Бозор бобонинг олислардаги чулчут ҳақидаги гап-сўзларидан олислардаги барча каби тоза одамлар хафа бўлмасликлари керак экан; бир жойда ўтириб қолган, четга чиқолмаган, уммонлар нафасини туя олмаган содда-дўлвор кишиларга дунёни олабўжи-чулчут қилиб кўрсатишган экан. Дунё ҳақидаги тасаввурни нотўғри шакллантиришган экан. Кичкина ҳовуздаги қора балиқча олис уммонларни хаёл қилганида кўз ўнгига фақат йиртқич наҳанглар келар экан. Шунақа экан. Шунақа қилиб, Бозор бобо ҳассасига суянганча амаллаб ўрнидан турипти.

«Энди мен борай».

«Майли, бобо».

«Эси кетган бу кексанинг оғзидан чиққанларини кўнгилга олманглар».

«Э, нималар деяпсиз, бобо?!».

«Офтоб ҳам ботди-я?!».

«Ҳа, бобо, офтоб ҳам ботди».

«Тепаликнинг ортига ботдими?».

«Тепаликнинг ортига ботди, бобо».

«У ерда ҳам одамлар яшашади».

«Ҳа, бобо».

«У ерда ҳам одамлар борлигини эсдан чиқарманглар».

«Хўп, бобо».

«Эси кетган бу кексани ҳам ёдга олиб туринглар».

«Хўп, бобо».

Теварак-атроф говгумлашиб, қоронгилик чўкиб бораётган экан.

Бозор бобонинг ҳассаси дўққилапти.

Бозор бобонинг хомуш гавдаси қоронгилик қўйнига сингипти.

Эртаси куни барча қишлоқларга жанозага хабар кетипти.

Бозор бобонинг жанозасига хабар кетипти.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, Бозор бобонинг қирқи ўтгач, майдончаликлар орасида ваҳимали миш-мишлар тарқаб қопти, нима эмиш, бировга айтсанг ишонмасмиш, гитлерми-митлерми деган битта чулчут подшосининг миясига тўлиб кетган илон заҳри ўз ишини қилган эмиш.

Энди у миясидан ана шу заҳарни чиқариб ташламаса бўлмасмиш, шундай қилмаса бу заҳар миясининг қобиғини ёриб юборармиш, шунинг учун у уруш бошлаб, ҳаммаёқни мурдага тўлдириб юборишга қасд қилибди. Шундан сўнг ер юзида ҳамма одам қирилиб кетиб, қиёмат қойим бошланармиш. Ер юзида эса кул тўзонидан бошқа ҳеч нарса қолмасмиш.

Бунақа миш-мишлар майдончаликларнинг ҳам юракларига қўрқуву ваҳима солиб қўйипти. У маҳалларда одамларнинг ҳовлиларида тузук-қуруқ девору қириб-чиқадиган дарвозалари бўлмагани, уйлари

ҳам деразасиз, битта эшиккина бўлгани учун ўша эшикларини ичкаридан маҳкам тамбалаб, гуёки икки елкасида иккита вишиллаган илон билан душман кириб келадигандек хавотирланиб қолишипти. Ҳотам деганларининг юраги ботир бўлганидан мабодо чулчутнинг қораси кўрингудай бўлса даф қилиш учун томга чиқиб ётадиган бўлипти. У маҳалларда томлар ҳам унчалик баланд бўлмай, устига шифер-туника ёпилмас, шундоққина лойсувоқ қилиб қўя қолинар экан. Лойсувоқнинг лойи сомон аралаштириб қилингани учун, сомон орасига даладан илашиб келган ўт-ўланларнинг, лолақизғалдоғу чучмомоларнинг, бўтакўзу ялтирбошларнинг уруғлари ҳам лойга аралашиб томга чиқиб кетар экан. Шунинг учун навбаҳор чоғларида томлар ҳам гул-чечакларга бурканар экан.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, Ҳотам билан бирга унинг аёли Бувиш, ўғли Турсунмурод ҳам томга чиқиб тунайдиган бўлишипти. Томда тунашнинг ўзига хос гашти бўларкан. Тепада очиқ осмон, юлдузлар чарақларкан.

Ҳотам билан Бувиш олти фарзанд кўриб, уларни тупроққа топширишган, шундан юраклари зада бўлиб қолишган экан. Болалар туғилишар экан-у на кўз очишар, на чинқиришар, ўсал ҳолда Бувишнинг маммаларидан ошиб-тошиб кетаётган сутдан эма олмай митти юраклари беш-ўн кундан кейин уришдан тўхтаб қолар экан. Бу не синоат эканлигини доя хотинлар ҳам, фолбину қўшночлар ҳам била олмай доғда эканлар.

Турсунмурод уларнинг еттинчи фарзанди бўлиб, худди ўшанақа акалари каби туғилган экан. Эру хотин ирим қилиб, исмини шунақа қўйишган экан. Эрта-ю кеч худоба нола қилиб, кўз ёш тўкиб

Энди етгисидан бири бўлиб ёлғиз қолган мана шу жигарбандларидан айирмаслигини сўрашган экан. Мободо, борди-ю, шунақа бўладиган бўлса, энди уларда яшаш учун сабру қаноат ҳам, чидам ҳам, куч ҳам қолмаслигини айтишган экан. Ҳаттоки, Ҳотам, шунақа бўладиган бўлса бор худонинг борлигини инкор этишини, дўзаху жаннатини тан олмаслигини жаҳл устида айтиб юборган, сўнгра бу айтиб юборганларидан ўзининг кўнглига ваҳима тушиб остонага бош уриб йиғлаган, истиғфор айлаган, еру осмонни яратганга илтижолар қилиб, парранда-ю даррандалар, қурту қумурсқаларга ҳам жон бахш этиб сахийлик кўрсатганда нега уни фарзанддан қи-сишини тушунолмайд доғдалигини, мабодо гуноҳи бўлса унинг ўзини жонини олишини сўраган экан. Ўша куни уйкусида Бувишнинг тушига Қоратош ота қабри кирган экан. Қоратош ота қабри Қоратош ота қабристонидан экан. У Майдончадан анча олисда бўлиб, буғдойзору бедазорлар орқали ўтиб борилар экан. Қабристонга кираверишда ер остидан зилол сув чиқиб ётган булоқ бор экан. Мана шу ерда ҳовуз қилиниб, ҳовуз атрофи толлар билан ўралган, зиёратга борганлар шу тол соясида ҳордиқ чиқариб, атаб олиб келган жонлиқларини сўйиб, шу ердаги бева-бечораларга тарқатишар экан. Қабристоннинг қадим деворлари остида вишиллаган-пишиллаган овоз чиқиб турар экан, зиёрат кунлари қабристон қоровули Неъматилло бобо девор қавакларига қаттиқ қўйиб чиқар ва биров билан гаплашаётгандек ўша қавакларга қараганча нималарнидир дер экан, илон билан гаплашар экан. У илонни ҳеч ким, ҳаттоки Неъматилло бобонинг ўзи ҳам кўрмаган экан. Аммо унинг қанақалигини, қандай тусда эканлигини аниқ билар экан, билар экан-у биров сўраса, гапни бошқа ёққа бураар экан.

8686

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI

ToshDO'TAU 12249

AXBOROT-RESURS MARKAZI

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, Ҳотам ва Бувиш зиёрат қилинадиган жума куни Қоратош ота қабристонига йўл олишибди. Ҳотам битта бичма улоқни елкасига ўнгариб кўтариб олипти. Бувишнинг қўлида чақалоқ Турсунмурод бор экан.

Улар бепоён буғдойзор ўртасидаги ёлғизоёқ йўлдан ўта бошлапти. Буғдойзорнинг номи буғдойзор бўлгани билан бу ерда турфа ўсимликлар: бўтакўз, ялтирбош, сариқбош, нарғиё ҳам қўшилиб ўсиб ётар экан. Барча учун ризқ-рўз мўл экан. Шу сабабли, буғдойзорни тўрғайларнинг вижирлашлари, саъваларнинг сайраши, чумчуқларнинг чурқиллашлари тутиб кетган экан.

Бу турфа овозлар гўдак Турсунмуроднинг қулоғига чалинипти, у хушёр тортипти, бу қушларнинг нима деяётганини тушунаётгандек кўзларини катта-катта очипти.

— Дадаси, — Бувишнинг ҳаяжонли товуши эшитилипти. — Ўғлингиз кўзини очди.

Бу хушхабар Ҳотамнинг кўзларидан дув-дув ёш оқизипти.

«Э, художон, — илтижо қилипти у бу хушхабарни қандай ҳазм этишни билмаётгандек. — Митти ноқдек, митти олмадек, митти ёнғоқдек нарсаларга жон ато этиб, уларнинг ичига шунчалик ёқимли овозларни солиб қўйгансанки, саховатингдан ҳеч нарсани дариғ тутмагайсан...».

Шунда қулоғига яна Бувишнинг овози эшитилипти:

— Дадаси, ўғлингиз осмонга қаради.

Ҳотам нимадир демоқчи бўлипти. Аммо овози чиқмапти.

«Э, художон, — бутун эътиборини яратганга қаратганча мурукабага киришипти у. — Осмон ҳам, осмонлар ҳам сеники, шу осмонингнинг бир четини кўришга имкон берганинг — бандангни ёрлақаганинг...».

Буғдойзор тугаб, бедазор бошланипти.

Бувишнинг қувончи ичига сиғмас экан. Турсунмуродининг кўзларига термулар экан. Гўдагининг кўзлари осмондек беғубор экан. Кўз очмаган олтовлоннинг кўзлари ҳам шунақа бўлганмикан, деб ўйлаган Бувишнинг юраги гумирар экан, тошиб кетар экан, мунис кўзларидан оқиб бораётган ёшларни ўзи ҳам пайқамас экан.

Энди бедазор бошланипти. Буғдойзор олтиндек сарғайиб ётган бўлса, бедазор кўм-кўк экан, қараган одамнинг кўзи қувнар экан.

Улар бедазорнинг ўртасидан ўтган ёлғизоёқ йўлдан юра бошлашипти.

Олдинда бичма улоқни елкасига кўтариб олган Ҳотам юрипти. Улоқ бедани кўриб маърабди. Ҳотам энкайиб, беданинг тепа қисмидан, гулидан бир ҳовуч юлиб олиб улоқнинг оғзига тутибди, улоқ қавшанганча жимибди.

Шу чоқ ёлғизоёқ йўлнинг икки томонида иккита бедананинг икки хил овозда сайраши эшитилиб қолипти. Уларнинг икки хил овозда сайрашлари бежиз бўлмай, бири нар бедананинг овози бўлса, иккинчиси макиённики экан.

Висол иштиёқида ўртанган икки кўнгилники экан.

Бу талпинишнинг маъносини тушунгандай, беданалар сайрашиданми, бедазордан уфураётган ёқимли ифорларданми, Турсунмуроднинг кафтдек кина юзида, митти кўзларида қулгу-табассум ифодалари пайдо бўлипти.

— Дадаси, — Бувишнинг ҳаяжонли товуши эшитилипти. — Ўғлингиз қулди.

Бу хушхабар Ҳотамнинг қалбини шу чоққача ўзига номаълум хис-ҳаяжонларга тўлғазиб юборипти. Аввалига Ҳотам ўз қалбидан шунчалик тўлқинланишлар, шунчалик тебранишлар бўлиши мумкинлигига ҳайрон қолипти, ҳатто буларга дош беролмай қолмасмиканман, деб ваҳимага ҳам тушипти. Аммо шу ондаёқ қалбидаги бу нарсалар бежиз эмаслигини англаб, шукроналар келтирипти.

«Э, художон, — Ҳотам юраги кашф этган ҳайрат шукронасини яратганга етказишга ошиқипти. — Бедананинг нина учидек юрагига шунчалик ошуфталик солган экансан-у, мен яна ўз ҳолимга ўзим ҳайрон бўлиб ўтирибман-а?!».

Шунда қулоғига яна Бувишнинг овози эшитилипти:

— Дадаси, шошмай тулинг, ўғлингиз тамшанмоқда.

Ҳотам нимадир демоқчи бўлипти. Аммо овози чиқмапти.

«Э, художон, — теварак-атрофда ҳеч ким бўлма-са ҳам Ҳотам аёлининг гўдакка бермоққа тутинган яланғоч кўксини бегона кўзлардан пана қилмоқчидай бўлиб турипти. — Бахрамандлик ҳам сенинг марҳаматингдан».

Бахрамандлик ҳам сенинг марҳаматингдан, депти Ҳотам.

Бувишнинг яланғоч кўксига шу чоқ жуда-жуда қарагиси келиб кетипти.

Унинг ҳидини бедазор ифорига қўшиб туйгандек бўлипти.

Бувишнинг яланғоч кўкси бедазор ифорига қўшилиб Ҳотамни масту мустағриқ қилипти.

Ўтирилиб қарашга ич-ичидан қанчалик кучли

истак тўймасин, Турсунмуродининг борлиги бунга изн бермапти, Ҳотам томоғи қуруқшаганча:

— Олдими? — деб сўрапти ҳаёт-мамоти шунга боғлиқдек.

— Олмоқчи бўляпти, — деган ҳаяжонли овози эшитилипти Бувишнинг.

Ҳотамнинг хотирасига беихтиёр никоҳнинг биринчи туни, уй ўртасига барча кўрпалар тўшалиб солинган тўшак келипти. Нега ногаҳон ҳаёлига бу келганига ўзи ҳам ҳайрон қолипти, балки Бувишнинг ҳаяжонли овози ўша тунни ёдимга солдимикан, деб ўйлапти.

Ҳотамнинг кифтидаги улоқ маърапти.

У яна энкайиб бир қисим беда юлиб олиб улоқнинг оғзига тиқипти.

Улоқ тинчипти.

— Улоқни сўйишадими? — овози эшитилипти Бувишнинг.

Ҳотам унинг нега бундай савол берганига тушунмабди.

— Улоқни қурбонликка атадик, — дебди. — Сўйиб Қоратош ота қабристуни атрофига келиб-кетиб юрувчи бева-бечораларга тарқатишади.

Бувишнинг қувончи ичига сиғмас экан. Турсунмуродининг юз-кўзидаги тиниқ табассум-кулгу изларига термулар экан. Гўдагининг табассум-кулгуси шу қадар тиниқ ва соф эканки, Бувишнинг ундан кўз узгиси келмас экан. Кўз очмаган олтовлоннинг табассум-кулгуси ҳам шунақа бўлганмикан, деб ўйлаган Бувишнинг юраги гумирар экан, тошиб кетар экан, мунис кўзларидан оқиб бораётган ёшларни ўзи ҳам пайқамас экан.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, улар Қоратош ота қабри жой-

лашган қабристонга етиб келишипти. Одамлар булок бўйида, ҳовуз теграсидаги тигиз ўсган толлар соясида гуруҳ-гуруҳ бўлиб ўтиришган экан.

Улар узоқ-узоқлардан келишган экан.

Шу чоқ қабристон қоровули Неъматилло бобо чиқиб келипти. Барваста, қандайдир ғалати тусдаги қизғиш соқолли бу қария кўринишдан салобатли эса-да, шу қадар содда ва оқкўнгил киши эканки, қабристондан чиққан илонлар билан ҳам гаплашиб юраверар экан.

— Келаверинглар, — депти у зиёратчиларга қарата. — Илон бор деб кўркманглар, у чиққудек бўлса ўзим гаплашиб қўяман.

Илонлар тилини билган экан у.

Қоратош ота қабри қабристон ўртасида, дўнгликда экан.

Ҳаво осойишта, сокин экан.

Зиёратчилар Қоратош ота қабрига яқинлашгач, шамол турипти. Шамол ҳам одатдаги шамоллардан бўлмай, қандайдир ғалати тарзда увиллар, чийиллар, қайлардандир қандайдир муждалар келтираётгандек бўлар экан.

Шамол чанг-тўзон кўзғапти.

Бувиш гўдагининг юзини тўсмоқчи бўлган экан, Неъматилло бобонинг, шамол туриб чанг-тўзон кўзгаса зиёратларинг хайрли кечгай, деган гапини эслаб қолипти ва бунда ҳам бир хикмат бўлса керак деб, ундай қилмапти.

Бу шамол ҳам, бу чанг-тўзон ҳам эру хотиннинг қалбларига аллақандай қувонч бағишлабди.

Қабрдан қайтишда озгина ёмғир севалаб ўтипти.

Бувиш гўдагининг юзини ёмғирдан тўсмоқчи бўлган экан, шунда қулоғига чалинган, худойим одамни тупроқдан яратишда қирқ кун ёмғир ёғдирди, шундан ўттиз тўққиз куни қайғу ёмғири бўлди,

бир куни қувонч ёмғири бўлди, деган гапни эслаб қолибди ва ич-ичидан, худойим бу ёғдираётган ёмғиринг қанчалик давом этсаям боламнинг бошига фақат қувонч-шодлик келтирсин, деб илтижо қилипти.

Севалаб ёғаётган ёмғирга қўшилиб унинг кўзёшлари тўкилипти. У Қоратош отанинг руҳи қўллаб-қувватлашига чин дилдан ишонипти. Негаки, бу ерларга шу Қоратош ота илк бор қадам босиб келган, турнакўз булоқли, серўт яйловларни танлаб кўр ташлаган экан. Унинг руҳи қўллаб-қувватлаши шундан экан.

Ўша куни улар яна пастга тушиб, ҳовуз бўйидаги тол соясида бошқа зиёратчилар қаторида ўтиришипти.

Бувиш булоқдан тўйиб-тўйиб сув ичипти.

Турсунмурод эса унинг кўксидан тўйиб-тўйиб эмибди.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, кунлардан бир куни майдончалар орасида ваҳимали миш-миш тарқаб, гитлерми-митлерми деган битта чулчут подшосининг миясига тўлиб кетган илон захри ўз ишини қилгани, энди у миясидан ана шу захарни чиқариб ташлама-са бўлмаслиги ҳақида шов-шувлар тарқаганда Турсунмурод ўн етти ёшга тўлиб ўн саккизга қадам қўйган, туман марказидаги интернат-мактабни тугатиб, ота-онасининг етти ухлаб тушига кирмаган гапларни топиб гапирадиган бўлган экан.

Ўша куни томётоққа чиқиб ётишганда у тумандан патефон деган бир нарса кўтариб келиб, ота-онасига қўйиб берипти. Патефондан Тамарахонимнинг қўшиғи янграй бошлапти. Шунда Бувиш, вой ўлмасам, вой ўлмасам, деганича ёқаси ичига туф-

лай-туфлай, ортга тисарила-тисарила том қирғоғига етиб борганини пайқамай қолган, Ҳотам уни ушлаб олмаганда орти билан томдан қулаб тушиб асфало-софинга жўнаб юбориши ҳам ҳеч гап бўлмаган экан.

— Эсингни едингми? — олтовлонни тупроққа топширгани учун Ҳотам Бувишнинг кўнглига қараб, юмшоқ гапириб юрган бўлса-да, ҳозир койиб юборишдан ўзини тия олмапти. — Энди одамлар орасида фалончи томдан йиқилиб ўлипти, деган гап тарқалсинми?

— Анавингиз... — кўрқа-писа патефон томон қўл чўзиб кўрсатипти Бувиш, — одамни кўрқитиб юборди.

— Нимасидан кўрқасиз, эна? — дебди Турсунмурод кулиб. — Бу, ахир, патефон-ку?

— Ўлси-ин... ичига жин кириб олган.

— Бу жин эмас, — дебди Турсунмурод патефоннинг сирини қандай тушунтиришга боши қотгандай бўлиб. — Бу қўшиқчи, лапарчи.

— Қўшиқчи, лапарчи бўлса ўзи қани?

— Ўзи йўқ, овози ёзиб олинган.

— Ўзи бўлмай овози чиқса жин-да, — дебди Бувиш бўш келмай.

Турсунмурод у деса Бувиш бу дебди, Турсунмурод бу деса Бувиш у дебди, унга патефон нималигини тушунтиришнинг ҳеч имкони бўлмабди.

Шунда Ҳотам аралашиб:

— Ўғлим, қўй шу патефон-матефонингни, Майдончада эртага энанга ўхшаган битта-яримтаси кўрққанидан шайтонлаб-пайтонлаб қолса балага қолиб юрасан, — дебди.

Турсунмурод кулиб қўйибди.

Шу тун улар томётоқда тунашибди.

Бир маҳал Турсунмурод осмонга термулиб ётганча:

— Ога, фашистлар уруш бошлашса мени ҳам фронтга олиб кетишса керак, ахир ўн саккизга кирдим-ку, — деб қолибди.

Бу гапни эшитган Бувиш патефондан чиққан товушдан қўрққанидан ҳам баттар қўрқиб кетибди ва ирғиб ётган жойидан туриб кетаркан:

— Сени нега урушга олиб кетишади? — дея ваҳима аралаш бақирибди. — Йўқ! Мени ҳеч кимга бериб қўядиган болам йўқ...олтитасини бердим, мени ҳеч кимга бериб қўядиган болам йўқ!

Бувиш ваража тутгандек қалтирай бошлапти, ўзида бўлмайд қолипти, ўзини йўқотипти.

Ҳотам уни амаллаб тинчитипти.

Турсунмурод нима қиларини билмай қолипти.

Бувиш увиллаб нола қила бошлапти.

Шу туни унинг ноласи қишлоқдошларига эшитилипти.

Бувишнинг...онанинг ноласи ўшанда илк бор кўкка таралиб, шу-шу тинмаган экан.

Шу-шу Бувишнинг, йўқ, Бувиш энанинг афсонаси бошланган экан.

Унинг ноласи Ҳотамнинг юрагини ҳам эзиб юборипти.

Ахийри, у ниманидир ўйлаб топгандек жойидан турибди-да:

— Бувиш, ўғлингни ҳеч ким ҳеч қаерга олиб кетолмайди, — депти.

— Сиз қайдан биласиз, унинг ўзи ўн саккиз ёшга тўлдим деяпти-ку.

— У ўн саккиз ёшга тўлса ҳам, ўн тўққиз ёшга тўлса ҳам, йигирмага кирса ҳам сенинг олдингдан жилмайди.

Шунда Турсунмуроднинг ҳам кўнгли ниманидир сезгандек бўлиб:

— Ота, — депти. — Отажон! — депти. — Бу нима деганингиз? — депти.

— Бу шу деганим, — депти Ҳотам. — Биз сени буғдойзор оралаб олиб ўтдик, биз сени бедазор оралаб олиб ўтдик, биз сени энди уруш оралаб олиб ўтолмаймиз. Сен онангни ёнида қоласан, урушга мен кетаман...

— Отаси... — деб қолипти Бувиш.

— Бундай қилманг, отажон, — депти Турсунмурод. — Мен турганда сиз нима қиласиз? Ахир, мени бекорга буғдойзор оралаб олиб ўтдингизми, отажон, ахир мени бекорга бедазор оралаб олиб ўтдингизми, отажон.

— Ўғлим, — Бувиш бу гапларга чидолмасдан ўзини Турсунмуроднинг кўксига отибди. — Буғдойзор оралаб ўтганда сенинг осмондек кўзингни кўрдим, бедазор оралаб олиб ўтганда беғубор кулгунгни эшитдим.

Ўша тунда ҳеч қайсиси мижжа қоқмай осмонга, юлдузларга термулиб ётишипти.

«Э, худо, уларнинг кўнглига инсоф сол, — дея ўйлапти Бувиш. — Уруш бошланмасин. Тилаб-тилаб олган ёлғиз ўғлим кетиб қолса мен нима қиламан? Ўғлим қолиб отаси кетиб қолса биз нима қиламиз?».

«Э, худо, уруш бошланиб ўғлимиз кетиб қолса мен ҳам, онаси ҳам бир кун ҳам яшолмаймиз, — деб ўйлапти Ҳотам. — Яхшиси мен бориб, ўз хоҳишим билан кетсам, ўғлим шу ерда қолади. Мен кетсам, ёлғиз онасининг қаровчиси бўлган ёлғиз ўғил деб уни аскарликка олишмайди. Қирқ йил қирғин бўлса, ажал итган ўлади. Пешонамда бўлса қайтиб келарман».

«Ота-онам мени шу ёшга етказиб кийинтириб боқди, — деб ўйлапти Турсунмурод. — Мен аввалроқ бориб ўз хоҳишим билан кетсам, отам қолади».

Улар шу тариқа хаёл сура-сура саратон осмонини бӯзартиришипти.

Шу бӯзарган тонгда Қоратош ота қабристонидида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳодиса содир бўлипти. Қабристон қоровули Неъматилло бобо қўхна деворлар остига қатиқ қўйиб, тинчлантириб юрган илон ташқарига чиқиб келипти. Унинг танаси қизғиш аралаш яна аллақандай ғалати тусда товланиб турармиш, девор остидан бош томонидан бир қисмигина чиқиб турар, улоқчи отнинг белидек йўғонлиқдаги танасининг қолган қисмининг қанчалиги номаълум, қанча бўлсаям ҳали девор остида эмиш. Бу чоқда Неъматилло бобо жудаям қариб мункиллаб қолган, тушларида нималарнидир алахсирар, тушидаям, ўнгидаям ўзининг на у дунёдалигини, на бу дунёдалигини билолмай ҳалак бўлар, уни кўргани кирганларни ҳам баъзан таниб, баъзан танимай қоларкан.

Қоратош ота қабристони девори остидан баҳайбат илоннинг бу тарзда чиқиб келаётганини кўрган қабристон қоровуллариям, зиёратчилар ҳам тумта-рақай бўлишипти. Бу илон бир бошини чиқардимиди, энди чиқиб келмаса қўймайди, дейишипти. Шу тева-рак-атрофдаги қишлоқларда яшаётганлар кўнглига ваҳима тушиб қолипти. Улар энди нима қилишларини билишмасмиш. Маслаҳат сўраб Неъматилло бобонинг олдига боришипти. Неъматилло бобо уларнинг гап-сўзларига пича қулоқ солиб турипти-да:

— Илоннинг инини кўзғашипти-да, — деб қўйипти.

Ўша куни Ҳотам ўрнидан туриб кийинганча аллақаяққа жўнапти.

Қаёққалигини айтмапти — у жуда дамдўз, индамас бўлиб олганмиш.

Отасининг уйда эмаслигидан фойдаланиб, Тур-сунмурод ҳам кийинганча аллақаяққа жўнапти.

Онасининг сўраб-суриштиришларига жўяли жавоб айтмапти — унинг кўзларида аллақандай ўт ёнармиш.

Шу кундан бошлаб Ҳотам қандайдир ўйчан бўлиб қолган, бир бурчакка тикилгани тикилган, аҳён-аҳёнда ўғлига:

— Онангни эҳтиёт қил, — дер экан.

Турсунмурод эса аксинча, ўтиргани жой тополмай қолгандек хурсанд, бир гапириб ўн кулармиш. Ҳотам, ҳаттоки, ҳайрон бўлипти, мен ўз хоҳишим билан урушга кетаётганимни пайқаб, шу қадар хурсанд бўляптимики, деб ҳам ўйлапти.

Аммо гап бошқа ёқда экан: ота ўғлига билдирмай, ўғил отага билдирмай ўз хоҳишлари билан урушга кетишни истаб ариза ташлаб келишган экан.

Уларнинг бу қилиғи Бувишнинг шўри бўлган экан.

Шўргинаси бўлган экан онаизорнинг.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, орадан бир-икки ҳафта ўтар-ўтмас, Ҳотам фронтга жўнабди. Турсунмурод ҳайрон эмиш. Бу бўлиши мумкин эмас, деб ўйлармиш. Аммо отаси у билан хайрлашаётганда ҳамма сирни ошкор қилибди:

— Ўғлим, онангни деб шу ишни қилдим, олтовлонни ерга берган онангни деб шу ишни қилдим, — депти.

Турсунмурод индамабди. Нима қилишни билмай боши қотипти. Ахир, энди у қанақа қилиб ўз аризасини қайтариб олади? Йигит лафзи қайда қолади?

Орадан кўп ўтмай кўнгиллилар қаторида Турсунмуродни ҳам фронтга олиб кетадиган бўлишпти. Бувиш ҳайрон экан. Ахир Ҳотам айтувди-ку, мен кетсам Турсунмурод қолади, иккимиздан бири-

миз қоламиз, қонун-қоидаси шунақа девди-ку. Шунда Турсунмурод барча сирни ошкор қилипти:

— Она, мобоодо отамни урушга олиб кетиб қолишмасин деб мен шу ишни қилувдим, — депти. — Ахир ўғил турганда ота жангга кирармиди?

Бу гап Бувишни лолу ҳайрон қилиб қўйипти.

Ота-бола иккисиям бир-бирини аяйман деб бир муштипарнинг икки қўлини бир тепа қилганча урушга жўнашипти.

Кўп ўтмай, айнаи қиш чилласида Бувиш ёстиқдошидан қорахат олипти.

Ўша чоғларда қорахат деганларининг келиш йўли жуда мусибатли бўлар экан. Қиш-қировли, қаҳратон кунларда кўз илғамас чексизликларни, кир-адирларни қоплаган оппоқ қор музлаб ётар экан. Бу муз ҳеч эрий демас экан. Негаки, осмон канораларида бетиним равишда тўпланиб турувчи қўрғошин булутлар ортида қуёшнинг йўқолиб қолганига аллақанча вақтлар бўлган экан.

Қуёш йўқолган экан.

Йўқолган қуёш деган гаплар ўшандан қолган экан.

Туркистон тизма тоғлари туману будутлар қуршовида, қорга бурканганча уйқуга кетган экан. Токи тоғлар уйғонмас экан, бошқалар ҳам ғафлат оғушидан қутулолмас экан. Бу бор гап экан, бу бўлган гап экан.

Шунақа қилиб, азал-азалдан Туркистон тизма тоғлари этагида юзлаб қишлоқлар сочилган экан. Кенагас, Иторчи, Мужун, Қизили, Хўжақўрғон, Яхтан, Тўққизчелақ, Қипчоқ, Қўшкент, Увоқ, Қўштоир, Лакат, Яккабоғ, Манғит, Болғали, Ўроқли, Қайирма, Қарапчи, Кўчкина, Бўраган (Бўриеган), Сават, Жарқўрғон, Қўрғонча, Янгиқишлоқ, Янгиариқ, Янгиқўрғон, Мўғул, Оққарчиғай, Чўянчи, Тарнов, Овчи,

Уяс, Бобурчак, Тут, Тапқоқ, Баландчақир, Суркат, Варсиқ, Чорбоғ, Хўжаҳо, Басманда, Даҳкат, Ростровут, Муряк, Угук, Ғазантерак, Сароби, Обжувоз, Пожинданк, Пашши, Пошкент, Сўфиориф, Сепула деган қишлоқларнинг тўғрисиўз, содда, мард ва танги кишилари қатори майдончаликлар ҳам урушга кетишган экан. Шунинг учун бу қишлоқлар хувиллаб ётар экан.

Эрталаб туман марказидан қирчанғи бир от қўшилган арава йўлга чиқар экан. Бу араванинг ичига похол солинган экан. Мана шу похол устида кенагаслик Исмат почтачи ўтирар экан. Унинг эгнида эски аскарча шинел, ўнг енги шалвираб турар экан, у урушга бориб дастлабки жанглардаёқ ўнг қўлидан ажраб келган экан. Исмат почтачи эрталаб туман марказидаги почтахонадан хатларни олар экан, кейин уларни то Кенагасга етгунча йўл-йўлакай қишлоқларга кириб тарқатиб кетар экан. Хат-хабар келмаган қишлоқларга тўхтамас экан. Жа-а тўхтаса отига ем беришу ўзи бирон нима тамадди қилиб олиш учун тўхтар экан.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, у аравада келатуриб баъзан мудраб қолар экан, баъзан қор кўрпаси остида букчайиб ётган тепаликларни таниб қолар экан. Шаталоқ отиб юрганларини эслаб қолар экан. Шунда урушда, минглаб чақирим олисларда қолиб кетган ўнг қўли дарҳол шинелининг шалвираб турган енги ичига кириб олгандек бўлар экан, енгини тўлғазгандек бўлар экан, ҳаракатта келиб қолар экан. Нималарнидир ушлагиси келиб қолар экан минглаб чақиримлар олисларда қолиб кетган ўнг қўли. Унга нималарнидир шипшигандек бўлар экан. Нима, мени ёдингдан чиқардингми, дегандек бўлар экан.

Шунда Исмат почтачининг кўз ёшлари ўз-ўзидан қуйилиб келаркан экан.

Минглаб чақиримлар олисларда қолиб кетган ўнг қўли билан ғойибона тарзда гаплашгиси келиб қолар экан.

«Сени нега унутай, — дер экан аскарча шинелининг шалвираб турган ўнг енгини чап қўли билан оҳиста силаганича Исмат почтачи. — Сенинг тупроғинг олисларда қолган, аммо руҳинг ҳаммиша мен билан бирга-ку? Сенинг қонинг, сенинг суюгинг олисларда қолиб кетган, аммо ҳаммиша илгаригидек кафтингдаги чизиқларга боқиб очиқ йўллар қидираман, унинг жимиралини, унинг қичишишини ҳис этиб тураман, сени нега унутай, ўнг қўлим?».

Шунда изғирин оралаб олис-олислардан бир сарин ел ўтиб қоларкан. У Исмат почтачига нималарнидир шипшиб ўтгандек бўлар экан. Исмат почтачи нималарнидир туйгандек, нималарнидир ҳис этгандек бўларкан — аскарча шинелининг шалвираган енги қимираб қолар экан, унга жон битгандек бўлар экан.

Шунақа экан Исмат почтачи.

У шунақа экан.

Шунақа қилиб, бир куни Майдонча тепалигига чиқаверишдаги катта ёнғоқ дарахти остида арава-сини тўхтатишти. Бу дарахт намунча тарвақайлаб кетган бўлмаса, дегандек тепага, қарғалар кўкракларини изғиринга тутганча ўтирган яланғоч шохларга фаромушланиб боқибди.

Шунда баланд шохда ўтирган каттакон қарға баланд овозда қағиллаб юборибди, бу қарғанинг қағиллаши унга:

— Бу ерларда нега адашиб юрибсан? — дегандай бўлиб туюлибди.

Негаки, бу қарға бежиз қарға бўлмай, одамзодга

маййитни кўмишни ўргатган қарғанинг авлоди экан, юз йигирма йил аввал уни ёнғоқзорда бир киши ушлаб олиб қўлга ўргатмоқчи бўлган, унга Шоҳид деб исм қўйган, шу исм билан чақирган экан. Анча вақт унга ғамхўрлик қилган экан, кейин ўзи тўсатдан бетобланиб қолиб қарғани қўйиб юборган, қўйиб юбораётиб:

— Шоҳид, менинг келгуси авлодларимдан ҳам хабардор бўлиб юр, — деган экан.

Шу-шу Шоҳид исмини олган бу қарға ҳамма нарсадан хабардор экан, ўзига меҳрибонлик қилган киши Ҳотамнинг бобоси эканлигини ҳам у яхши биларкан. Яхши билгани билан фойдаси йўқ, ҳеч нима айтолмас экан, ўзининг бип-бинойи Шоҳид исмини ҳам одамлар унутиб юборишганига ҳайрон қолар экан. Шунақа қарға экан бу қарға.

Исмат почтачи ҳали-ҳануз фаромуш ҳолда Шоҳиднинг саволига қандай жавоб берсам экан деб боши қотиб турган экан, унинг ёнидан қандайдир бир қария ўтиб қолибди ва унга бошдан-оёқ тикилиб:

— Қарғалар бу йил жуда кўп келишди, — дебди.

Исмат почтачи унинг бу гапини бош ирғаб маъқуллабди.

— Бу ернинг одамига ўхшамайсиз, — дея ўсмоқчилабди ҳалиги қария.

— Кенагасликман, — дебди Исмат почтачи.

— Ҳа, Кенагасда тераклар кўп эди, — дебди қария.

— Кесилиб кетган, — дебди Исмат почтачи ҳафсаласизлик билан.

— Биздаям кўп дарахтлар кесилиб кетди, — дебди қария. — Қиш қаттиқ. Нима ёқишини билмайди одам. Мол-қоллар ҳам тезакламай қўйди, — кейин у

аравага қўшилган отга эътибор бериб. — Буям бир маҳаллар улоқчи от эди-я, — дебди.

— Ҳа, шунақа эди, — дебди Исмат почтачи унинг гапини тасдиқлаб. — Уни Туроб чавандоз минарди.

— Туроб катта чавандоз эди-ю... — чайналибди қария гапининг давомини айтиш-айтмаслигини ўйлаб кўраётгандек, кейин нима бўлса бўлар, дегандек қўл силтаб, — фақат бировларнинг отини чопиб ўтди-да, ўзи отга ёлчимади, — дебди.

— Кенагасда катта чавандозлар отга ёлчиманган, — дебди гапни қисқа қилиб Исмат почтачи.

— Шуниси чатоқ, — дебди қария, кейин туйқусдан эсига нимадир тушиб қолгандек. — Бу ерларда юрибсиз? — дея саволомуз нигоҳ билан унга боқибди, унинг бу гапи ҳали қулоғига чалингандек туюлган қарғанинг овозига ўхшаб кетибди — фақат, қарға барибир қарға-да, одамга ўхшаб андиша қилиб ўтирмай дангалига сўрайди қўяди, кейин қолаверса, унинг нигоҳида қайвақт қандай маъно бўлишини ҳеч қачон пайқаб бўлмади.

Қариянинг оғзидан шу кейинги гап чиқиши биланоқ ёнғоқ шоҳидаги қарғалар «қағ-қағ»лай бошлашибди.

Исмат почтачи яна бошини кўтариб қарабди.

Баланд шоҳда ўтирган Шоҳиднинг қағиллаган овози бошқалариникини босиб кетгандек бўлибди.

Бу чоқда қария ҳам бошини кўтариб тепага қараган экан, қарғалар туйқусдан, аввалдан келишиб олишгандек қағиллашни бас қилишибди.

Қария яна Исмат почтачига қарабди.

— Кенагасликман дедингиз-а? — деб сўрабди негадир ранги қути учганча.

Исмат почтачи бош ирғабди.

— Мободо Исмат почтачи эмасмисиз? — деб

сўрабди қария шунақа бўлиб чиқмаслигини ич-ичидан истаётгандек.

Исмат почтачи яна бош ирғабди.

— Айтдим-а?! — дебди қария аввалдан хавотир олиб юрган қандайдир нохуш воқеанинг устидан чиқиб қолгандек. — Шунақа бўптими?

Исмат почтачи яна бош ирғабди ва кўзларига қалқиб келган ёшни яшириш учун тепага қараган экан, шу ондаёқ қарғалар басма-басига қағиллай кетишибди.

Қария нима қиларини билмагандек:

— Ким экан? — деб сўрабди.

— Ҳотам, — дебди Исмат почтачи. — Ҳотам Отакулов.

— Бечора Бувиш, — дебди қария.

— Энди нима қиламиз? — дебди Исмат почтачи.

— Энди мен борай, — дебди қария.

— Хўп, энди сиз боринг.

Қария қишлоқ жойлашган тепалик йўлида аста-секин ўрлай бошлабди. Исмат почтачи шу ерда кутиб қолибди. Бу чоқда қарғалар овози тиниб, улар кўкрақларини изғиринга тутганча нега бунчалик узоқ умр кўришга махкум этилганликларининг сирини ўйлаб, чуқур мулоҳазага берилгандек кўринишаркан.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа бўлар экан.

Шунақа қилиб, бир маҳал тепалиқда бир қора кўринипти. Бир қора эмас, бир шарпа кўринипти. Бир шарпа эмас, бир соя кўринипти. Бир соя эмас, бир руҳ кўринипти. Бувиш деганлари шу экан. Бо-ёқишнинг ёноқлари ичига ботиб, сочлари оппоқ оқариб кетган экан. У йўлга қарамай, қор демай, муз демай, оёғи остида нима бор-йўқлигини фарқламай Исмат почтачи томон келмоқда эди.

Йўл-йўлакай:

— Мен сени буғдойзор оралаб олиб ўтганимда кўз очган эдинг, — дер экан.

Изғирин унинг юз-кўзларига игна санчиб ўтар экан, аммо у буни пайқамас экан, шамол унинг қўйлақларини тортқилар экан, аммо у буни пайқамас экан, бир-бирига ёпишиб қолгудек бўлган лаблари орасидан:

— Мен сени бедазор оралаб олиб ўтганимда тамшанган эдинг, — деган сўзлар тўкилар экан.

У аравага етиб келибди.

Исмаат почтачи унинг кўзларига боқолмабди.

Унинг олис-олисларда қолиб кетган ўнг қўлининг кафти жимирабди, мук тушиб қолган мана шу боёқишнинг елкаларидан кўтариб олмоқ истагида жимирабди Исмаат почтачининг олис-олисларда қолиб тупроққа айланиб кетган ўнг қўлининг серчизик кафти.

— Мен уни... — пичирлабди Бувишнинг қуруқшаган лаблари.

Исмаат почтачи аравадини келган йўлига қайтара бошлабди.

— Мен уни... — мангу ғуссага ботган, мангу мунг чўккан Бувишнинг кўзларидан шашқатор ёшлар оқибди.

Исмаат почтачи аравага миниш олдидан ерга тасодифан тушириб қолдиргандек бир хат тушириб қолдирибди ва қирчанғининг сағрисиغا қамчи уриб:

— Чух, падарланъат! — дебди.

Бир маҳаллар кўпқариларида юлдузларни кўзлаб энди қирчанғига айланган улоқчи от қадам бо-солмабди, тугёғига ботмон тош осиб қўйилгандек оёғини кўтаролмасмиш.

Аммо Исмаат почтачи унинг бу аҳволига қараб

ўтирадиган ҳолатда эмас экан. Қамчисини кўтариб яна унинг сағрисига тарсиллатиб урибди.

— Чух, падарланъат!

Шундагина қирчанги жойидан кўзғалибди. Унинг кўзларидан бир-икки томчи думалабди.

Арава ўрнидан силжигач, Исмат почтачи тушириб қолдирган хат йўл устида яққол кўзга ташланибди.

Қорахат деганлари шу экан. Бир шапалоқ қоғоз экан. Аммо еру кўкни ларзага келтира олар экан. Ёнғоқ шохидаги қарғалар Исмат почтачи тушириб қолдирган хатнинг қорахат эканлигини сезгандек гоҳ басма-басига қағиллашар, гоҳ сукутга кетгандек жимиб қолишар экан.

Бувиш ҳамон мук тушганча ўтирар экан.

Шу чоқ тепаликда бир қур одамлар пайдо бўлишибди. Чоллар, кампирлар, хотин-халажлар, бола-бақралар. Улар орасида Исмат почтачи билан гаплашган ҳалиги қария ҳам бор экан.

Улар пастга тушиб келишибди. Ораларида хатга тушунадиган бир киши бор экан. Шу Исмат почтачи тушириб қолдирган хатни йўл устидан олибди. Очиб, барчага ўқиб берибди. Ўқиб бераётиб, ўкраб юборибди.

— Ҳотам акамиздан айрилиб қолибмиз, — деб ўкраб юборибди.

Шу чоққача ҳуши ўзида бўлиб турган Бувиш энди бунисига чидай олмабди. «Шилқ» этиб ўзини ташлаб юборибди. У ҳушидан кетган экан. Ҳамқишлоқлари уни қўлларида кўтариб олиб кетишибди. Улар жуда ҳамжиҳат эканлар. Оғир қунлар, бошларига тушган кетма-кет мусибатлар, айрилиқлар, ғам-кулфатлар уларни шунақа қилиб қўйган экан. Шунақа бўлар экан. Одамзод кўнгли ҳилвираб қолган кезларида, далва-далва бўлиб кетган чоқларида яратганга яқин-

лашар экан. Яратилмиш онларида ҳаёт уфқидан қаддам ташлаб чиқиб келаётган одамзоднинг қалбига жойланмиш ҳиссиётлар шундан иборат бўлган экан, шундан иборат бўлгач шундай бўлиб қолар экан, унинг манмансираган кезлари чақалик аҳамиятсиз экан, зулматга йўғрилган қоп-қоронғи тунларнинг бирида у туйқусдан чўчиб уйғонар экан, бошга ни ушлаб қолар экан, кўксини ушлаб қолар экан, ана шу ондан бошлаб унда ёруғлик бўй кўрсатар экан.

Шунақа экан.

Шунақа бўлгач, шунақа бўлар экан.

Шунақа қилиб, боёқиш Бувиш ўзига келгач, анча фурсатгача нима гап-сўз, нима воқеа-ҳодиса бўлиб ўтганини фаҳмлай олмай, бунга ақли етмай ётибди. Кейин аста-секин тасаввурида бўлиб ўтган воқеалар жонлана бошлабди, кулоқлари остида қарғалар қағиллаши эшитилгандек бўлибди. Ахийри аллакимнинг ёстиқдоши номини тилга олиб дод солгани ҳам эсига келибди.

Унинг бошида турганлар:

— Ана-а, ўзига келди, — дейишибди.

— Ўзингни қўлга ол, Бувиш, — дебди қадрдон овозлардан бири.

Бувиш нима гап-сўзлигини буткул эслабди. Мана шу, ўзингни қўлга ол, Бувиш, деган гап эшитилмаганда ўзини яна ташлаб юборай деб турган экан, қайтиб кўз очиши ҳам гумон бўлган экан. Шу гапни эшитибди-ю, дарҳол кўз ўнгида буғдойзор, бедазор жонланибди. Мен кетиб қолсам Турсунмуродимни ким кутиб олади, мен ҳам кетсам, ҳам отасидан, ҳам онасидан айрилган жигарбандим бу дунёда қандай чидайди, деб хаёл қилибди. Ёстикдан амаллаб бошини кўтарибди.

— Сув, — дебди.

Унга дарҳол сув тутқазишибди.

У бир қултум сувни оғзига олиб, ютолмай турган экан, кўз ўнгида буғдойзор оралаб ўтишаётганида гўдагининг кўз очгани жонланиб, мен кетсам уни ким кутиб олади, деган хаёлни кечирибди ва амаллаб қултум сувни ютибди. Кўзларига нур ингандай бўлибди.

Унинг бошида турганлар бир-бирларига қарашибди. Нур инган кўзлар нон сўрагандай бўлипти. Аммо нон йўқ экан. Нон ўрнига кўмач бўлган экан. Унинг оғзига шу кўмачдан тутишибди. У бу луқмани ҳам ютолмай анча вақт оғзида айлангириб турибди, ҳатто қайтариб ташламоқчи ҳам бўлибди, ичидан уни шунга даъват этиб бир куч ҳам келибди, ўқчиб юборишига озгина қолиб, кўзларини юмибди. Кўзларини юмган заҳотиёқ бедазор оралаб ўтишаётганда гўдагининг тамшангани ёдига тушиб кўмач-луқмани ютиб юборибди. Юзига қон югургандай бўлипти.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа бўлар экан.

Шунақа бўлипти.

Шунақа қилиб, бир-икки кунда у оёққа турипти. Ирим-сиримини қилиб, ёстикдошининг маъракасини ўтказипти. Энди у туну кун Турсунмуроднинг эсон-омон қайтиб келишини худодан тилай бошлапти.

«Эй, художон, — дер экан у кулбасида ўзининг ёлғиз эмаслигига ишонган қуйи овозини чиқазиб сўзлаганича. — Олтовлонни олдинг-а, отасини олдинг-а, энди шу ёлғизимни қолдирмайсанми? Шуниям олсанг, мени нега яратдинг? Шунчалик азоб-уқубатларга ташлаш учунми? Бир мартагина марҳаматингни дариф тутма, художон. Мен уни буғдойзор оралаб олиб ўтаётиб илтижо этганимда марҳамат қилган эдинг, мен уни бедазор оралаб олиб ўтаётиб

илтижо этганимда марҳамат қилган эдинг – энди ёдингдан чиқарма, художон! Ўша буғдойзор оралаб ўтган дардмандинг мен — Бувиш эдим, ўша бедазор оралаб ўтган хастанг мен — Бувиш эдим, энди ҳам раҳминг келсин, художон!»

Мана шу илтижолар Бувишни энди Бувиш энага айлантирипти.

Бувиш эна ким десалар ана шу илтижолар одамларнинг ёдига тушадиган бўлипти.

Сочлари кумушдек, қўллари ток зангидек Бувиш эна ёлғизи йўлига интизор бўлипти.

Шунақа бўлипти.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, Бувиш эна туну кун ёлғиз ўглининг омон қолишини худодан тилаб илтижо қилиб ёлвораётган кезларида Турсунмурод ҳам жангда ҳалок бўлган экан. У отасининг қайга, қай манзил-мароҳилларга йўл олганини билмай туриб ўзиям ўша ёққа кетган экан. Мободо, борса шаҳидлар бориши муқаррар бўлган беҳишт боғларида отасини учратиб қолса ҳайрон бўлар экан.

«Ота, отажон, сиз бу ерларда нима қилиб юрибсиз?».

«Бу ер мен сени онанг билан олиб ўтган буғдойзоримиз, болам?!».

«Ота, отажон, сиз бу ерларда нима қилиб юрибсиз?».

«Бу ер мен сени онанг билан олиб ўтган бедазоримиз, болам?!».

«Ота, отажон, унда нега онамни кўрмаяпман?».

«Сен кўз очишинг билан онанг ўзининг қувончи ортидан эргашиб кетди».

«Ота, отажон, унда нега онамни кўрмаяпман?»

«Сен тамшанишинг билан онанг ўз ҳиссиётининг ортидан эргашиб кетди».

Шунда шаҳид жангчи яна норасида чақалоққа айланар экан.

Шунда норасида чақалоқ яна кўз очмоққа талпинар экан.

Шунда шаҳид жангчи яна сабийлигига қайтар экан.

Шунда бегуноҳ сабий бешигига талпинар экан.

Бешиги тепасида беҳол суйанган онани кўраркан.

Бешиги тепасида милтираган юлдузларни кўраркан.

Бешиги тепасида хираллашиб бораётган ойни кўраркан.

Бешиги тепасида сўнаётган куёшни кўраркан.

Эврилмоқда бўлган дунёни кўраркан бешиги тепасида.

Шунақа экан.

Шунақа бўларкан.

Шунақа қилиб, Исмат почтачи туман марказидаги катта почтахонадан эгасига элтиб бериши керак бўлган қорахатни олганида кўз ўнгига дарҳол тепаликда жойлашган муъжазгина қишлоққа чиқаверишдаги ёнғоқ дарахти, унинг шохидан жой олишган қарғалар, энг тепа шохда кўксини изғиринга тутиб ўтирган энг катта қарға келибди. Ўша катта қарғанинг қағиллаши асносида қулоғига урилгандек туюлган дағал савол яна қулоқлари пардасини тешиб ўтиб миясини зинғиллатиб юборгандек бўлибди. У бошини ушлаб қолибди.

«Сизга нима бўлди, ўртоқ?».

«Ҳеч нима, толиқибман, шекилли».

«Сизга толиқиш мумкин эмас».

«Ҳа, албатта, менга толиқиш мумкин эмас».

«Ҳали бундай хатларнинг кети узилмайди».

«Мен уларни очмай йўлларга ташлаб кетаман».

«Ҳали бундай хатларнинг кети узилмайди».

«Қор босган тепалиқдан тушиб келиб, мук тушган аёлни кўрдим».

«Ҳали бундай хатларнинг кети узилмайди».

«Унинг ўзи ёш бўлса-да, сочлари оппоқ оқариб кетган эди».

«Ҳали бундай хатларнинг...».

«Унинг қор устидаги тиззалари титраганини пайқар эдим».

«Ҳали бундай хатларнинг...».

«Унинг нигоҳидан қарғаларнинг ҳам нафаси ичига тушиб кетган эди».

«Ҳали бундай хатларнинг...».

«Менинг олис-олисларда қолган ўнг қўлимнинг кафти унинг пешонасига текканини ҳис этдим».

«Ҳали бундай хатларнинг...».

«Менинг тупроққа айланган ўнг қўлим шундай меҳрибонмиди?».

«Ҳали бундай хатларнинг...».

Шу чоқ Исмат почтачи яна, сизга нима бўлди ўртоқ, деган саволдан чўчиб ўзига келибди. У бошини чангаллаганича аллақандай хаёлга берилган экан. Қорахаёл экан. Ҳаммаси қора экан. Хаёл қора экан. Хат қора экан. Қушлар қора экан. Исмат почтачи қора хаёлга берилган экан, шунинг таъсирида ўзига-ўзи ичида, ич-ичида гапириб ўтирган экан, аслида ичи ҳам қоп-қоронғи экан, ана шу қоп-қоронғи ичида ана шундай қора суҳбат бўлиб турган экан.

Сизга нима бўлди ўртоқ, деган саволдан чўчиб ўзига келган Исмат почтачи бошини кўтариб қараса, тепасида қоп-қора соч-соқолли қоп-қора бир киши қоп-қора кўзларини унга тикиб турган экан. Исмат почтачининг қора суҳбат таъсирида ўтиравергани унда хавотир уйғотган экан, шунинг учун қандайдир қора воқеага ишора қилаётгандек:

— Тезроқ ҳаракатингизни қилиб борадиган жойингизга бориб олмасангиз ҳадемай қоронғи тушиб қолади, — дебди у қоп-қора кўзлари билан нималарнидир ўлчашга, чамалашга жаҳд қилгандек аллақайларга сарософ назар ташлаганича. — Биласиз, кунлар бир тутам.

Исмат почтачи увишиб қолган оёғини уқаламоқчи бўлиб ўнг қўлини чўзган экан, кафти қичишибди-ю бўш енги қимирламабди, шунда унинг эсига кафти олис-олисларда, қора тупроқ остида, қора тупроққа қорилиб қичишаётгани тушибди ва туйқусдан дили ёришиб, тупроқ остида бўлсаям қўл йўқолмас экан-а, деб ўйлапти. Шундай экан, ҳеч нарса йўқолмайди, одам ўлмайди, тупроқ остида бўлсаям ўзини эслатиб туради, нималардир қилмоқчи бўлади, деб ўйлапти. Шу ўйларни ўйлаганича аравага яқинлашипти. Унинг чиқишини кутиб бошини солинқираганча турган қирчанғининг ёлини силаб, кўзёшлари чуқур қора излар қолдирган тарашадек қотиб кетган унинг бетига, маҳзун кўзларига боқибди. От бети-ю кўзларининг бунақалиги бежиз бўлмаган экан, эгасининг доимий мунгли, ҳамишанги ғуссали кайфияти жониворга ўтиб шунақа бўлган экан. Шунақа бўлар экан. Исмат почтачининг ўзиям буни ҳис қилганига анча вақтлар бўлган экан. Шунинг учун унинг сағрисига алаמידан аччиқ-аччиқ камчи босиши баробарида йўл-йўлакай у билан дардлашиб, ҳасратлашиб кетадиган пайтлари ҳам кўп бўлган экан. Шу боис, у ҳозир ўз қалбида кашф этганини, ўз инкишофини дарҳол отнинг қулоғига ҳам етказиб қўйишни фарз билгандай:

— Одам ўлмас экан, ошна, — дебди қачонлардир тарк этиб кетган қувонч ифодалари юз-кўзларида акс этганича.

От секин пишқирганча, унга ишонқирамагандек қараб қўйибди.

— Шунинг учун қорахат-порахатларидан қўрқмаймиз, уларни энди йўлларда сочмасдан эга-эгаларига бераверамиз, — депти Исмат почтачи муҳим бир нарсани кашф этгандек қувончининг чеки бўлмай. — Нима бўпти бу қорахатлари, одам барибир ўлмайди-ку, деймиз, — депти. — Мана мен, қаранглар, ўнг қўлим йўғ-а, тупроқ остида мажақланиб қолиб кетган-а, аммо нима учун кафтларим қичишиб туради? — депти Исмат почтачи отга савол бераётгандек бўлиб. — Бу ерда бир иш бор, катта иш бор бу ерда... Энди анави лаънати қора қарғанинг қағиллашидан ваҳимага тушавермасак ҳам бўлади, ошна.

Шундай деб, у аравасига бошқача чаққонлик билан чиқиб олибди. Шитоб йўлга тушипти. Кўз унгида оппоқ қор босган тепаликдан сочлари тўзиганча тушиб келаётган аёл, ёнғоқ, қарға, қария жонланипти. Энди унинг мук тушиб турган аёлга айтadиган муҳим гапи борлигидан ошиқар экан. Унинг қўлига қорахатни беради, аммо айтадики, ўғлингиз ўлмаган, у ҳамма нарсани сезиб-билиб ётади, тани далва-далва бўлиб кетган бўлсаям, суяклари мажақланиб кетган бўлсаям, у ўлмай ётади, тирикдай ётади, мангу тирикдай ётади, абадий тирикдай ётади, ҳеч ўлмайдиган тирикдай ётади. Энди унинг қор устида қор совуғини сезмай қалтираётган, муз устида муз захрини сезмай титраётган мук тушган аёлнинг тиззаларига ҳам, сизларнинг бундай қаттиқ қўрқишларингиз асло керакмас, дейишга асоси бор экан, асосини исботлаб беришга исботи бор экан, исботига дастак қилишга аскарча шинелининг ўнг енгини шалвиратиб олис-олисларда қора тупроққа қоришиб кетган ўнг қўли бор экан.

Исмат почтачи қирчанғини қанчалик қичамасин, қора хаёллари қаъридан топиб олган таскин-тасаллиси билан ўзини қанчалик овутмасин, ҳали тепасида турган қоп-қора соқол-мўйловли қоп-қора одамнинг айтган сўзларида жон бор экан, бир тутамгина калта қиш кунларида қоронғилик ҳаш-паш дегунча ёприлиб, ўз домига оларкан.

Шунақа бўларкан.

Шунақа бўпти.

Шунақа қилиб, Исмат почтачи йўлнинг ярмига етганда ғира-шира қоронғилик теварак-атрофни қоплар-қопламас, йўлнинг чап ёғидаги, Аравасой деб аталган бир маҳаллар кўпқари чопиладиган жойдан ястланиб ётган оппоқ қор юзасида искаланиб беш-олтита қора кўринипти. Исмат почтачи уларни бир-бирига илиққан итлар бўлса керак, деб ўйлапти. Аммо шу чоқ аравага қўшилган қирчанғининг бадани дағ-дағ титраб, ҳаракатлари бошқача бўлиб қолипти, ёллари хурпайиб кетипти, босар-тусарини билмай қолипти. Унинг бундай хатти-ҳаракатларидан Исмат подачи уларнинг бўрилар эканини билипти. Ие, энди бу ёғи қандоқ бўлди, деб ўйлапти. Шу қиш бўрилар негадир жуда кўпайиб, устига устак жуда сурбет бўлиб кетишган экан. Қишлоқларга индамай кириб боришаверар, молхона-ю қўйхоналар томларини, деворларини тешиб, эшикларини бузиб киришдан ҳам ҳайиқишмас экан. Ҳид олишса бўлди экан. Ҳозир ҳам қирчанғининг ҳидини олишган экан. Кундуз куни бўлсаям майли экан, уларни ҳайдаб юбориш мумкин бўлар экан. Аммо сал қоронғи тушдими бўрилар қутуришар экан, бир кучларига ўн куч қўшилар экан. Айниқса, изғирин кечасида ҳаво очиқ бўлиб тепада ой ярақлаб турса уларнинг куни туғар экан. Нега бунақа эканлигини ҳеч ким тушунтириб беролмас экан.

Исмат почтачи яқинроқ қишлоқларнинг қайси бирига тезроқ етиб бориш мумкинлигини ўйлапти. Мундоқ ўйлаб қараса ҳаммаси ҳам яқин экан. Ҳў-ўв беш юз одимдан сўнг келадиган йўлдан чапга бурилиб пича юрилса Суркат бошланар экан, олдинга қараб кетаверса бир-икки чақиримдан сўнг Варсиқ бошланар экан. Аммо ҳозир ана шу яқин қишлоқларнинг ҳаммаси олис экан. Негаки, қанчалик ваҳимага тушмасин қирчанғи ҳам илгариги Туроб чавандоздек донғи кетган марду майдонларни издиҳомлардан олиб чиқиб, шовқин-суронлар остида улоқни маррага олиб боргунча елдек учган, туёғи остидан ўт чақнаган улоқчи отлигини аллақачонлар ёдидан чиқариб, мана шу аравага, мана шу Исмат почтачига, унинг ғам-ғуссаларига кўниккан экан. Ғам-ғуссалар кучни олиб қўяркан, мадордан кеткизар экан.

Шунақа бўларкан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, қирчанғи жон-жаҳди билан аравани судраб пича ғайрат қилибди. Аммо бу чоқда бўрилар аллақачон йўл бўйига етиб келишган, уларнинг сардори қулоқларини диккайтириб Исмат почтачига кўзларини қадаб турган экан. Унинг кўзларида, бизга от керак эди-ку, сен нима қилиб турибсан, деганга ўхшаш маъно бор экан. Кейин у бурилиб ўтиб, ҳеч ҳайиқмай отнинг йўлини тўсибди. Тишларини иржайтирипти.

Исмат почтачи қамчини баланд кўтариб:

— Кет! — деб бақирипти. — Қоч йўлдан!

Аммо бу қийқириқ, аммо бу дўқ-пўписа бўрилар сардорига пашша чаққанчалик ҳам таъсир кўрсатмабди. Ваҳимага тушган қирчанғи қайси оёғи билан қаршилиқ кўрсатиши мумкинлигини ҳам унутиб қўйганча бирйўла тўрталла оёғи билан ҳаракат қилган экан, бир туёғи музга сирганиб гуп этиб қу-

лапти. Бўрилар бир қоп гўшт устига ташлангандек унга ёпирилиб ташланишибди. Исмат почтачи қирчанғининг орқа томонидан келиб аравага яқинлашиб қолган бўрилар сардорининг бошини мўлжаллаб бир қамчи сермаган экан, у кескин ўгирилибди-ю, ғазаб билан ўзини Исмат почтачининг устига отибди. Исмат почтачи шунда яна аскарча шинелининг шалвираб турган енги орасидан ўнг қўлининг кўтарилиб чиқиб, бўрилар сардорининг бўғзидан ғиппа олганини ҳис этибди, унинг ўнг қўли бўрилар сардорининг бўғзида абадул абад ёпишиб қолибди.

Шунақа бўлипти.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа бўлар экан.

Шунақа қилиб, эртаси куни Исмат почтачининг аравасини йўл ўртасида ағдар-тўнтар бўлиб ётганини кўришибди. Оч бўрилар отнинг тити-питисини **чиқариб ташлашган**, хомут-помут, юган-сувлиқ деганлари ҳар ёқларда сочилиб, Исмат подачи ҳам арава ичида қонга беланганча ўлиб ётган экан. Чарм бўлгани учунми ёинки от гўшtidан қоринлари қаппайганидан кейин шунчаки ўйин ўйнабми, бўрилар Исмат почтачининг сумкасини тортқилаб кетишган, бир маҳаллар кўпкари чопиладиган Аравасой томонга кета-кетгунча сумкани парча-парча қилиб ташлашган, ундан сочилган қоғозларни, хатларни ҳам сочиб ташлашган экан. Кенагасликлар хабар топиб эртаси куни кун ёришганда шу жойга етиб келишибди. Исмат почтачининг аҳволини кўриб, ичлари ачибди, хайрият, оч бўрилар боёқишни еб кетишмабди, дейишибди. Агар шундай воқеа содир бўлгудек бўлганида энг даҳшатлиси кейин бошланган бўлар экан. Негаки, бўрилар бир марта одам гўшtidан татиб кўрдими, кейин бошқа жонзодга қайрилиб қарашмас экан, одамхўр бўлиб қолишар

экан. Одамхўр бўлиб қолган бўрилар ҳеч нарсадан тап тортмай, хид олиб уйларга ҳам кириб бораверар экан. Исмат почтачининг ўлигини олиб кетишга келган яқинлари кейинчалик агар бўриларнинг отга ташланишларига қаршилиқ қилмай, у индамай бошқа томонга кетганида бўрилар индашмасди, жони омон қоларди, деб мулоҳаза қилишипти. Аммо уларни ажаблантирган нарса Исмат почтачининг юз-кўзларида қотиб қолган қандайдир қувонч аломатлари экан. Шундай чоқда даҳшат ўрнида қувонч бўлиши мумкинми, деган муаммо устида улар кейинчалик ҳам қанчалик бош қотиришмасин, бу саволга жавоб топишолмабди, кейинчалик ҳам топишолмас экан.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа бўлар экан.

Шунақа қилиб, Исмат почтачининг маййити билан овора бўлган одамлар бошқа нарсаларга, айтиқса Аравасой томонга кета-кетгунча қор узра сочилиб ётган қоғозлару хатларга умуман эътибор беришмабди. Эътибор беришмагани ҳам яхши бўлган экан. Чунки ўшанақа хатлар орасида Исмат почтачи ёнғоқ шохларида ўтиришган қарғаларнинг қағиллашларига қарамай Бувишнинг қўлига тутқазаман, ўғлинг тупроқ остида бўлса ҳам менинг қўлимга ўхшаб ҳамма нарсани ҳис этиб туради, деб ўйлаб келаётган Турсунмуроднинг жангда ҳалок бўлгани ҳақидаги қорахат ҳам бор экан. Манавинақа нохуш воқеалар содир бўлиб, ўша қорахат онаизорнинг қўлига тегмай қолаверипти.

Шунақа бўлган экан.

Шу-шу Бувиш эна йўлга кўз тикаркан. Менинг ўғлим ҳақида ҳеч қандай хабар келмаган, отаси ҳақида келган, аммо ўғлим ҳақида келмаган — у тирик,

эрта-индин кириб келиб қолади деб йўлга кўз тикаркан.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, гурас-гурас бўлиб урушга кетганлардан бармоқ билан санарлигина аскарлар қайтиб келишибди. Улар ҳам майиб-мажруҳ, бирининг қўли бўлмаса, иккинчисининг оёғи йўқ, шунақа экан. Туркистон тизма тоғлари этақларига сочилган қишлоқларнинг вакиллари ана шу «зафар қучиб» қайтганларни кутиб олиш учун туман марказига от араваларда боришти. Ўша, Исмат почтачига оч бўрилар хужум қилиб, унинг аравасига қўшилган отни паққос туширишган жойдан ўтишаётганда, аравага қўшилган отлар бир сесканиб тушар экан.

«Мен Ленинград деган жойда бўлдим».

«Шунақа денг».

«Мен у ерда очликдан шишиб кўчаларда сочилиб ётган гўдакларни кўрдим».

«Оёқдан айрилибсиз-да, биродар».

«Аmmo юрагимни ўша ерда топдим».

«Ў-ху...жуда олислаб кетган экан-да юрагингиз?!».

«Ҳа, унинг жуда олислаб кетганини гўдакларнинг нигоҳларидан илғадим, очлик ва совуқдан тарашадек қотган мурдаларни тарк этишга пайсаллаётган руҳларининг шарпаларидан пайқадим мен юрагимнинг жуда-жуда олислаб кетганини».

«Уни топиб олганингиз яхши бўпти, биродар».

«Билмадим, мен энди топган юрагим билан қандай яшашим кераклигини билолмай қолдим».

«Топиб олган юрагингизни олиб келаётган экансиз-да».

«Йўқ, топиб олган юрагимни қолдириб келяпман».

«Ие, у қайда қолди?».

«Маъсум гўдакларнинг сўлғин чехраларида қолди».

«Шунақа денг».

«Тарашадек қотган мурдаларни тарк этишга пайсаллаётган руҳларнинг шарпаларида қолди».

«Шунақа денг».

«Гулёноқларида нафрат чизилган аёлларнинг чехраларида қолди».

«Шунақа денг».

«Ташна лабларида ўлим изғиган хур қизларда қолди».

«Шунақа денг».

«Вайрона шаҳарларда...».

«Шунақа денг».

«Йўқолган қишлоқларда...».

«Шунақа денг».

«Нажоткор ўрмонларда...».

«Шунақа денг».

«Ўлим олиб учган ўқларда...».

«Шунақа денг».

«Мангуга...».

«Шунақа денг».

«Абадийга...».

«Шунақа денг».

«Оҳ, қандай чидайман энди...».

Берлинни забт этиб, Европани озод қилиб, Японияни мағлубиятга учратиб, немис-фашист босқинчилари устидан «зафар қучиб» қайтишаётган ғолиб жангчиларнинг айримлари йўл бўйларида ҳолсиз ўтириб қолишар экан, эгасиз қолган далаларга унсиз тикилганча нималарнидир ўйлашар экан, чучваранусха қалпоқларини бошларидан ечиб у билан кўзёшларини артишаркан.

Йўл бўйларида мангу битиклар қоларкан.

Бунни ҳеч ким пайқамаскан.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, урушдан қайтган ана шу хомуш одамлар сафида кейинчалик Берлин дорилфунуни-нинг ўқитувчиси, халқаро миқёсдаги биолог олим, майдончалик Илёс Бўтакўзнинг отаси ҳам бор экан.

Бу қисмат экан. Тақдир ўйинлари шунақа бўлар экан. Майдонча тепаликларида уруш-уруш ўйнаб юрган болалик чоғларида немис деса тепа сочи тикка бўлиб кетадиган, ерга урса кўкка сапчийдиган Илёс Бўтакўз энди олмон тилида ўз она тилида гаплашгандай гаплаша олар экан, олмон маданияти, тарихи, адабиёти тўғрисида тўлқинланиб соатлаб сўзлар экан, ўзи биолог бўлгани билан Гёте ҳикматларини ўзбек тилига таржима қилиб юрар экан. Бир кун келиб уларни катта китоб қилиб чоп этиш нияти бор экан. Бу кейинчалик, Берлин деворлари қулаганидан кейин бўлган гаплар экан.

Шунақа килиб, уруш тугаб, орадан тўрт йил ўтиб, Бувиш энанинг ҳовлисига шундоққина девор-дармиён бўлган каталақдеккина ҳовлида Илёс туғилган экан, эсини таниганидан уруш ҳақидаги гап-сўзлар қулоғига қуйилган экан. Эшитаётганлари унга афсонадек бўлиб туюлган экан, бу воқеа-ҳодисалар гўёки узоқ-узоқ ўгмиш замонларида бўлиб ўтгандек экан. Тенг-тўшлари қатори дала-даштларда, қиямаликларда қўй боқиб, ўйин ўйнаб, қуёш ботиб қоронғилик тушганда ҳам Илёснинг уйга кириши амри маҳол бўлар экан. Ўзи ҳаммавақт болалар учун уйдан ташқарида бир сеҳр бордай туюларкан. Улар тол новдасидан милтиқ ясаб олиб уруш-уруш ўйнашар экан, фашист бўлишга ҳеч ким унамас экан, ҳамманинг ҳам совет бўлгиси келар экан, аммо ҳамма совет бўлиб олса уруш-уруш ўйнамоқнинг ҳожати қолмас экан, шунда қуръа ташлаб бу муаммони

ҳал этишаркан. Илёснинг катта биолог олим бўлиб кетишида кўрган-кечирганлари ҳам сабаб бўлган экан. Илк баҳор чоғларида пастдаги, ўша бир маҳаллар қарганинг қағиллаши Исмағил почтачига савол аломати бўлиб туюлган ёнғоқ остидан оқиб ўтадиган ариқдан челак билан сув олиб чиқиб қияликлардаги қушоёқнинг инига қуйишаркан, ин сувга тўлиши билан кенгурунинг энг кенжа укасидек кўринган қушоёқ инидан сакраб чиқаркан. Катта-катта саросимали кўзлари ваҳимага тўлган қушоёқлар индан чиқиб оқ ўнг келган томонга сакраб-сакраб қочишни бошларкан, унинг ортидан бир тўп болалар қийқиришиб қува кетишаркан.

Ана шавқу мана завқ!

Катталиги сичқондек келадиган жонивор ортидан бир гуруҳ болаларнинг қувиб юриши узоқдан қараган кишига жуда ғалати кўринаркан-да. Қушоёқ қувишга баъзан катталар ҳам қўшилиб кетишаркан. Соқоли кўксига тушганлар эса бу жониворни инидан қандай чиқариш ҳақида йўл-йўриқлар беришаркан. Қушоёқ инига оҳиста, товуш чиқармасдан яқинлашинглар, у жуда сезгир, дарҳол инининг оғзини ёпиб олади, кейин дарёни ҳайдаб келиб сув қўйсанглар ҳам фойдаси йўқ, дейишаркан. Уларнинг бу насиҳатларида, албатта, ҳикмат бўларкан. Қушоёқ инининг оғзини ёпиб олса, тепадан қуйилган сув қайтиб чиқаркан, шунда унинг инидан чиқишини кутаётганлар ҳафсаласизлик билан қўл силтаб:

— Э-ҳа, эшигини қулфлаб олибди-ку, — дейишаркан.

Машҳур биолог Илёс Бўтакўзнинг эсига ҳали-ҳануз шу воқеа тушиб тураркан, ўз соҳасининг катта олими бўлгани билан ер остидаги уясида миттигина бу жонивор қанақа эшик қуриб олиши мумкинлигини ҳали-ҳануз ҳечам тасаввур этолмай боши қо-

таркан, бундай чуқурроқ ўйлаб қараса, илм деганлари ана шундай бош қотиришлардан бошланар экан.

Илёснинг отаси ҳам уруш қатнашчиси, сержаҳл, ўрни келса ҳеч кимни аяб ўтирмас — аммо оққўнгил ва тўғри киши экан. Онаси Қумри опа эса жуда меҳрибон аёл экан. У эри-ю ўғлини урушга жўнатиб, ўзи якка-ю ёлғиз қолган, ғам-аламдан сочлари оппоқ оқариб кетган Бувиш энадан ҳамиша хабар олиб турар экан. Бувиш энанинг урушдан қайтмаган ёстиқдошига Илёсларнинг ота томондан узокроқ қариндошчилиги ҳам бўлган экан.

Бу чоқда Бувиш эна, мана йигирма йилдирки, урушда дом-дараксиз йўқолган ўғли Турсунмуроднинг лоп этиб кириб келишини кутар экан.

Мен сени Қоратош ота қабристонини йўлида бугдойзордан олиб ўтаётганимда илк бора кўз очган эдинг, деб у билан ғойибона сўзлашар экан.

Мен сени Қоратош ота қабристонини йўлида бедазордан олиб ўтаётганимда қиқир-қиқир кулган эдинг, деб унга ғойибона нималарнидир эслатмоқчи бўлар экан.

Ўғли уни эшитаётганига чин дилдан ишонар экан.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, Бувиш эна қоратолдан ясаб олган ҳассасини дўқ-дўқ ерга урганча қабристон ёқалаб ўтган йўлда аста-секин қадам ташлаб боққа бориб келар экан. Боғ қаровсиз қолмасин, Турсунмуродим келса эгалик қилади, дер экан. Мана шу йўлда Бувиш энанинг қораси кўриниши биланок катта-ю кичик дарҳол жимиб қолишар, қандайдир туганмас мусибатдан баъзилар чуқур хўрсинишаркан.

Кунлар илиши билан Бувиш эна боққа кўчиб кетар экан.

Ҳар-ҳар замонда қишлоқдаги ҳовлидан хабар олар, боришда ҳам, келишда ҳам ана шу қабристон ёқалаб ўтган йулдан юраркан.

Боришда ҳам, келишда ҳам маълум бир жойда тўхтаб, чўнқайиб ўтирганча тиловат қилар, ўзича нималарнидир пичирлар, ўтганлар ҳақиға дуо ўқиркан.

Кунлардан бир куни у эрталаб қишлоққа келипти. Кўрган туши таъсирида боғда ўтиролмапти. Худди-мудди аскарлик халтасини елкасига осиб олган ўғли келиб қишлоқдаги ҳовлининг эшиги оғзида кутиб тургандек, онам қаёққа кетиб қолдийкин, деб хавотирланаётгандек бўлиб туюлипти. Аслида, бу ҳақда Қумри опага ҳам, Илёста ҳам, Илёснинг акаси Элёрга ҳам, ҳаттоки уларнинг дадасига ҳам, ҳаттоки, уларнинг амакиси Нўъмон қиртишга ҳам қайта-қайта тайинлаб қўйган экан. Турсунмуродимнинг қораси кўриндими, менга югураверинглар, деган экан, суюнчининг каттасини мендан олаверинглар, деган экан, Ҳотам боболарингиздан қолган тиллаларнинг барисини устларингга сочаман, деган экан. Унинг бу гапидан жўжабирдек жон бўлиб, амал-тақал кун кечириб юрадиган Нўъмон қиртиш гумонсираб, ўзи шусиз ҳам Ҳотам амакимизнинг бойликларига бизнинг ҳам ҳақимиз бор, деб юрар экан.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, Бувиш эна қишлоқдаги ҳовлисига яқинлашайвергани сайин юраги ҳаяжондан дук-дук урганича, қўллари қалтираб-титраб бир тавақали ҳовли эшигини итариб очипти ва мадори қуриб ўтириб қолипти.

Негаки, у Турсунмуродининг келганига жуда-жуда ишонган экан-да, кўрган туши шунга белги

берган экан-да. Аммо уй, ҳовли у боққа кўчганида қандай бўлса, шундай турган экан. Фақат супа остида ёввойи супурги, ёронгуллар ғовлаб кетган экан. Ҳовли этагидаги қудуқ ғалтагида Ҳотамнинг бобоси ёнғоқзорда ушлаб олиб қўлга ўргатмоқчи бўлган, сўнгра раҳми келиб қўйиб юборган Шоҳид ўй ўйлаётгандек бўлиб ўтирган экан. У бундан бир юзу йигирма йил аввал бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларни хаёлидан кечираётган экан.

«Шоҳид, сен қачон одам бўласан?».

«Қағғ...».

«Агар тўтиқушга ўхшаб бир сўз айта олсайдинг, барча ёнғоқзорларимни сенга бериб юборардим».

«Қағғ...».

«Шоҳид, ишон, мен сени сўзлашингни жуда-жуда истардим».

«Қағғ...».

«Шунда ақалли сенинг умринг кечган вақт тарихига ёлғон аралашмасди».

«Қағғ...».

«Афсуски, сен сўз сўзлашни ўргана олмайдиган кўринасан».

«Қағғ...».

«Агар сенда тирноқча фикр бўлгандайди, биргина ростгўй зот ўзинг бўлардинг».

«Қағғ...».

«Шоҳид, майли, бор, менинг келгуси авлодларим ҳаётига биргина ўзинг гувоҳ бўла олишинг ҳурматида сени қўйиб юбораман».

«Қағғ...».

«Ҳатто раҳмат дейолмайсан-а».

«Қағғ...».

Орадан бир юзу йигирма йил ўтиб Шоҳид ўша ҳовлидаги қудуқ ғалтаги устида ўй ўйлаб ўтираркан. Унинг оғзида нимадир бор экан. Яхшироқ зехн

солиб қаралса, бу қоғоз парчаси экан. Исмат почтачига оч бўрилар хужум қилган жойдан Аравасой томонга кетган далада қоғоз парчаларининг беҳуда сочилиб ётмаганидан Шоҳид хабардор бўлган экан. У ана шу қоғоз парчаларини оғзида олиб келиб қудуқ ғалтагида ўтирганча пича дам олар, сўнгра уларни қудуқ ёнидаги тол остига кўмиб кетар экан. Шоҳид Аравасой томон кетган шувокзору янтоқзор далада Исмат почтачининг чарм сумкасидан сочилган барча қоғозларни йиғиб олишга жаҳд қилган экан.

Шунақа экан.

Шунақа бўлар экан.

Шунақа қилиб, толдан тўкилган қизғиш япроқлар ҳовли саҳнига сочилган экан. Супанинг бир четига аллақандай қуш ин қўйганини кўрган Бувиш эна ўзини андармон қилиш учун шу инга яқинлашипти. У бир тутам қуруқ пичан устида холхол кулранг тухумчаларни кўрипти ва тўхтаб қолипти, яқин бормапти, полапон очишга тайёргарлик кўраётган бўлса хуркиб юрмасин, депти.

У уйга кирипти. Кўрпаси йиғиштириб олинган танча устидаги патнисга зимдан назар ташлапти. Иккита нон, бир пиёла қаймоқ, нон устида беш-олти бўлак чақмоқ кандни Бувиш эна боққа кетишида қай тариқа қўйиб кетган бўлса, шу ҳолича турган экан. Турсунмуродимнинг насибаси, деб ўйлапти Бувиш эна. У Турсунмуродим кўкқисдан оч-наҳор кириб келиб қолса кўриниб турсин, деб патнис устига ёпилган доканинг бир четини сал очиб қўйган экан, очик жойдан кириб маишатини қилиб бўлган чивинлар чиқиш йўлини тополмай, ўқтин-ўқтин дока остида гинғиллаб туришган экан.

Бувиш эна чуқур хўрсинипти, докани кўтариб чивинларни ҳайдапти, улар зумда тўсинларга бориб қўнишипти.

— Ишқилиб, боламнинг насибаси ўзига насиб этсин-да, — депти Бувиш эна овоз чиқазиб.

У шу сўзларни жойнамоz устида, тандир бошида — қаерда бўлмасин, дуодай такрорлаб ҳамиша юрак-юракдан илтижо қилиб айтиб юраркан. Якка-ю ёлғиз ўғлининг бу дунёдан насибаси ҳали узилмаганига дил-дилдан ишонгани унинг куюк юрагига сув сепгандай бўларкан.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, бу чоқда Бувиш эна ўз ғамини ўзи еб юрадиган момо бўлган экан. Шунақа қилмаса бўлмас экан, ёлғизнинг иши қийин экан, бундай ўйлаб қараса, ёстикдошининг сояи давлатида юрганлари бир афсона экан энди. У ғимирсиганча ўтин-чўпларни, таппи-тезакларни йиғиб юраркан. Молхона ёнидаги таппиларни ўтган гал келганида ағдариб кетган экан, улар қуриб қопти. У сал букчайганча уч-тўрт таппини устма-уст қўйиб ўтинхонага ташипти, эринмай тахлаб чиқипти, у ердан чириган сомон ва гўнг ҳиди анқиркан.

Бувиш энанинг қўли ишда-ю, паришон хаёли аллақайларда саросар кезаркан, ҳаракатлари суст экан. У ўз-ўзича аллақандай режалар қила бошлапти, қолганини эртага, боққа кетишимдан аввал йиғиб-териб кетарман, деб ўйлапти. Бундай ўйлашининг асоси бор экан. У обрез олдида чўнқайиб обдастадан сув қуйиб қўл ювар экан, Турсунмуродим лоп этиб кириб келиб қолса, ҳовлига одам тўлиб кетади, худойиси учун қозон осишганда ошпазлар ўтин қидириб юришмасин, депти овоз чиқазиб.

Унинг бу овоз чиқазгани ўзи билан ўзи гаплашгани экан.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, Бувиш эна ўзи билан ўзи гаплашадиган бўлиб қолган экан. Ўзи билан ўзи ажабтовур гапларни топиб гапирар экан. Айрим воқеалар қўққисдан эсига тушиб қолсаям шундай қилар экан, бирон нимани режалаштирмоқчи бўлсаям шундай қилар экан. Ўзига ўзи айтар эканки, ўшанда аксига олиб, Қоратош ота қабристонининг эски девори остидаги қизғиш илоннинг оғзига челақ-челақ қатик ағдариб унинг нафсини қондириб юрган Неъматилло бобо касал бўлиб тўшакка миҳланиб қолмаганида эҳтимол у девор остидан чиқиб келмасди, дер экан. Ўша илон девор остида тинчгина ётганида уруш ҳам бошланмасди, дер экан.

Ёстиқдоши билан ўғли иккаласиям, бири болам қолсин деб, бири отам қолсин, деб ўз ихтиёри билан урушга кетишга ариза ташлаб келишганини эсласа, яна ўзи билан ўзи гаплашиб қолиб улардан домангир бўлгандек бўларкан, ахир отаси ўғлишгизга бир оғиз айтиб шу ишни қилсангиз бўлмасмиди, деб ёстиқдошидан ёзғираркан; ахир отадану онадан бемаслаҳат сен нега ўша ишингни қиласан-а, ўғлим деб, Турсунмуродидан гина қиларкан; ахир уларнинг йўлини тўсиб нима иш қилмоқчи бўлаётганликларини сўрамайсанми девона хотин, деб ўзини-ўзи яниркан; бу мунозара ҳеч қачон тутаё демас экан.

Бувиш эна рўмолини бошига елвагай ташлаганича ювиниб бўлгач, енглари шимариғлиқ ҳолда обрез устига эски шолча ташлаб қўйипти. Шу маҳал кўча эшикнинг зулфини бетиним шиқирлаётгани қулоғига чалинипти. Унинг юраги ҳаприқиб кетипти. Ана-а, айтмадимми, айтмадимми, деганича ўз-ўзича сўзланиб, ҳаяжонланганидан енгларини тушириб қўйишни ҳам унутганича кўча эшиги томон ошиқиб қопти. Эшикка яқинлашайвергани сай-

ин унинг қўл-оёғи негадир ўзига бўйсунмаётгандек қалт-қалт титраркан.

— Ё худо, худованди карим, — деркан у ўзини босишга уриниб.

Ҳарчанд уринмасин, бунинг уддасидан чиқолмаскан.

— Вой, ман ўлмасам, мангина ўлмасам, ичкаридан занжирлаб қўйибман-ку, — дея ўзини-ўзи яниганича Бувиш эна яна ҳаросат ичра сўзлай бошлапти.

Кейин беихтиёр:

— Турсунмурод, сенмисан, ўғлим? — депти эшикни очганча ҳам сабри чидамай.

Ташқарида жавоб бўлмапти.

Бувиш эна эшикни очипти-ю, ташқарида Турсунмурод эмас, Қумри опа турганини кўриб қандайдир ҳафсаласи пир бўлгандай бўлипти. Аслида, у Қумри опани ҳам ўз қизидай, жонидан ортиқ кўрар экан. Лекин ҳозир ташқарида у эмас, бошқа одам туриши керак экан, Бувиш эна уни эмас, ўшани кутиб олишга югурган экан. Шу сабабли ўзини тутолмай тўсатдан йиғлаб юборипти.

Йиғлай-йиғлай:

— Қумрижон, мен ўйлапманки... — дер экан, сўзининг давомига нима дейишини билмай.

Қумри опа уни тушунипти. Шундайям индамай туришни ўзига эп билмай:

— Сизга нима бўлди, Бувиш эна? — деб сўрапти.

Бувиш эна ўзини тутолмапти. У эшик кесақисига беҳол-бемажол суяниб қолипти. Унинг кўзларидан дув-дув ёш оқипти.

— Билмадим, Қумри, билмадим-а, — дея кенг-ковул енгининг учи билан кўз ёшларини артинмоққа тутинипти.

Қумри опа қандайдир ҳаёл оғушида унга бирпас қараб қолипти. Энди унинг ҳам тўзғиган сочла-

ри устидан дурраси сирғалганча буйнига тушипти, энди унинг ҳам ажин туша бошлаган кулча юзига номаълум андух кўланкалари соя ташлаб ўтипти, унинг ҳам кўзлари беихтиёр намланипти.

— Келганингизни билиб, кўриб ўтай дедим, эна, — дея олипти, холос.

Бувиш эна кўз ёшларини артаркан:

— Ҳа-а, ке, — депти.

Улар бир-бирларининг елкаларига кўл ташлаб кўришишипти.

Бувиш эна уни ичкарига бошлаган экан, индамай эргашишга Қумри опанинг сабри чидамай, пайдарпай сўзлай бошлапти:

— Илёмим бир култум сув ҳам ютолмаяпти-да, энажон, — депти. — Нима қилсам экан, маслаҳат беринг, болагинам қийналганидан данақдек чақилиб боряпти.

— Томоғи оғрипти-да, — депти Бувиш эна халели бошқа ёқларда бўлганича, Турсунмуродимнинг ҳам томоқ-помоғи оғриб қолмадимикан-а, деган ўй чакмоқ каби унинг қалбига чизик ташлаб ўтипти.

— Шунақага ўхшайди, — депти Қумри опа унинг гапини тасдиқлаб. — Оғригандаям ёмон оғриган, нима қиларимни билмай сизнинг олдингизга чиқдим.

— Бола-я! — Беихтиёр ичидан ўт чиққандек бўлипти Бувиш энанинг. — Бола — балойи жон-да, Қумри.

У шу тариқа беихтиёр ўз дардини айтипти.

Қумри опанинг катта-катта, майин кўзлари унга мўлтайиб термилипти.

Қумри опанинг тўнғичи — Элёр, кенжаси — Илём экан. Элёрининг буйи етиб, овози дўриллаб қолган экан. Ўзи шунақа бўлар экан, овоз дўриллаши, буй етиши, баданда тук пайдо бўлиши балоғат

белгилари экан. Булардан ташқари яна бир муҳим белги бор экан, у элу юрт манфаати йўлида ўзини аямаслик экан, Турсунмурод шунақа бўлган экан.

Илёс акасининг аксича, ҳамма нарсага қизиқувчан экан, шамоллабми-нетибми тез-тез дардга чалиниб қоларкан, шу боис, Қумри опа унинг оппоқ юзи қизармаётганидан, гунгурсдай бўлиб юрмаётганидан надомат чекаркан.

— Куни бўйи қора тупроққа беланиб шаталоқ отган яланғоч-саланғоч болалар қилич-қамчиндеккина юради, — деркан Бувиш эна нималаргадир ишора қилганча. — Асраган кўзга чўп тушади, деганлари шу да.

— Нимасини айтасиз.

— Шу экан-да.

— Шу-да, ўзингиздан қолар гап йўқ, Бувиш эна.

— Сенинг ҳам жонинг тошдан экан.

— Мен ўз жонимни ўйлармидим, Бувиш эна, — Қумри опанинг мижжалари негадир намланаркан. — Менинг жоним-жаҳоним шу икки болам-да.

Бувиш энанинг ёдига туйқусдан муҳим бир нарса тушиб қолгандек:

— Нашвати қайнатиб ичирдингми, Қумри? — дея шошиб сўрапти.

— Э, шу ишни қилолмаяпман-да, — депти Қумри опа этагини йиғиштириб супа четига омонат чўкаркан. — Файзи сийним юборган икки челақ нашватини офтобга ёйиб қуритиб қўювдим, шундан қайнатиб ичирмоқчи бўляпман-у, қани ютолса, — депти афсус оҳангида енгининг учи билан мижжаларини арта бошларкан.

Қумри опа сал нарсагаям дув-дув ёш тўкаверар экан — ноилож ва забун қолганида аёл зотининг кўз ёшдан ўзга суянадигани-ю таянчи бўлмаслигини дориломон замонларда унинг ўзи хоби хотирига ҳам

келтирмаскан. Қумри опа ҳам наинки ўз яқинларининг ғамхўр-меҳрибони, балки етти ёт бегоналарнинг ҳам ғам-андуҳларини кўнглига яқин олиб юраркан, бировларнинг азасида ҳам куюнганича, айтиб-айтиб йиғларкан, шунда ўзининг ҳам қалби бўшаб, қандайдир енгил тортгандек бўларкан. Кўнгил уйини зимистонга айлантирган изтироблар кўзёшлар бўлиб аримаса ҳеч қачон аримаслигини, изҳори дил сифатида тарк этмаса ҳеч қачон тарк этмаслигини Қумри опа савқи табиий-ла ҳис этгани эҳтимолдан узоқ эмаскан. У гарчи ҳар икки гапнинг бирида аллақачон асфалософинга йўл олган қаттол душманни гўрида тик турғазиб қарғаб юрса-да, Фрейд деган аллома ҳам унинг бундай хатти-ҳаракатларини маъқулловчи китоблар битганини хоби хотирига келтирмаскан.

— Одам чин дилдан йиғласа, кўнгли бўшаб енгил тортади-да, — деркан Бувиш эна ҳам Фрейднинг таълимотини билиб-билмай беихтиёр қайтадан кашф этиб қўйганича.

Бувиш энанинг айтишича, қадим замонда бир савдогар йигит савдо иши билан олис-олис юртларга узоқ сафарга бориб-келиб юраркан. Тақдир насибаси қўшилиб, саодатли кунларнинг бирида у бўй етган қизга уйланипти. Келинчак ой деса ойдек, кун деса кундек гўзал, бунинг устига андишали, иболи, эрининг гапини икки қилмас экан. Улар бахтли ҳаёт кечира бошлашипти.

Кунлардан бир куни савдогар олис юртларга савдо карвони йўлга отланаётганини эшитипти-ю, ҳаловати йўқолипти. У хотинига то қайтиб келгунича уйдан чиқмай кутишни тайинлабди-да, хайр-хўшлашиб йўлга отланипти.

Кунлар ҳафталарни, ҳафталар ойларни, ойлар йилларни қаритипти ва орадан икки йил ўтгач савдогар йигит катта бойлик билан қайтиб келипти. У

қайтиб келипти-ю, лекин хотинини тополмабди, тополмас ҳам экан, негаки, хотини у сафарга кетганидан сўнг ярим йил ичида гулдай сўлиб, ранги заъфаронлашиб жон берган экан.

Савдогар бундан жуда қаттиқ изтиробга тушипти.

Бироқ вақт деганлари менинг дардимдан бошқа ҳамма нарсага даво топар экан, дерди Бувиш эна кўз ёшларини енгининг учи билан артиб оларкан жилмайишга уриниб, ўша савдогар йигит энди бошқа бир аёлга уйланипти ва яна-тагин олис-олис юртларга савдо қарвони йўлга тушаётганини эшитиб, ўтиролмайд қопти.

У яна йўлга тушипти. Яна кунлар ҳафталарни, ҳафталар ойларни, ойлар эса йилларни қаритипти ва орадан икки йил ўтгач савдогар катта бойлик билан қайтиб келипти. Бу гал ҳам у сафарга кетганидан сўнг бир йил ўтгач хотини димқисма касалига гирифтор бўлиб ўлганидан хабар топибди.

Савдогар яна оғир ўйларга ботипти. У қанчалик ўйга ботмасин, нега бунақа бўлганининг сабабини аниқлашга ҳеч ақли етмабди. Шунақа қилиб, у учинчи марта яна бир қизга жуфти ҳалол бўлипти. Кейин яна савдо иши билан олис сафарга кетибди.

Кунлар ҳафталарни, ҳафталар ойларни, ойлар йилларни қаритипти ва бу гал ропша-роса уч йил деганда савдогар ҳисобсиз бойлик билан уйига қайтиб келипти.

Уни хотини қарши олипти.

Ҳар гал сафардан қайтаётганида юраги зада бўлиб қолган савдогарнинг бу гал қувончига қувонч, шодлигига шодлик қўшилипти. У бунинг шукронасига элу юртга катта тўй-томошалар қилиб бериб, хотини билан ёлғиз қолганида унга аввалги воқеаларни айтиб берипти.

— Сиз олис сафарга кетган чоғингизда уйда ёлғиз

қолган боёқиш аёлларнинг ичи зардобга тўлиб, бунга дош беришолмаган, — деб, хотини савдогарга уларнинг ўлимининг сабабини тушунтирипти.

Савдогар ўзини мархумаларнинг олдида гуноҳкор ҳис этипти.

— Сен қандай тирик қолдинг? — деб базўр овоз чиқазиб сўрапти.

— Мен ҳар куни хамир қорганимда, ундан кичкинагина зувала ажратиб олиб қўғирчоқ ясар эдим, — дебди савдогарнинг хотини. — Сўнгра ана шу қўғирчоққа ичимдаги дардларимни айтиб, қўнглимни бўшатар эдим, агар шундай қилмаганимда мен ҳам узоққа бормасдим...

Шундай деб, у эрига юзлаб хамир қўғирчоқларни кўрсатибди. Бу қўғирчоқларнинг бирортаси бутун эмас, кўпи икки-уч бўлакка бўлиниб ётган экан. Аёлнинг айрилиқ дардлари жонсиз хамир қўғирчоқларни шу куйга солган экан.

— Йиғлайвер, — деркан Бувиш эна Қумри опага қарата айтиб берган ривоятга хулоса ясаётгандек. — Йиғлаган ва сўзлаган одамгина юрагини бутун сақлаб қолади, ҳамма нарсани ичига ютганнинг ҳолига вой. Мениям адо қилса биркунмас-биркун шу ичим адо қилади, ёндирса биркунмас-биркун шу ичим ёндиради... Майли, нимаики бўлсам бўлай, Турсунмуродгинамнинг оёғи остига бир мартагина йиқилиб кейин бўлай дейман-да. Мободо кетиб қолсам у келиб мени қайлардан излайди?

Бувиш эна шу сўзларни айтarkan, Қумри опанари турсин, анов-манов қаҳри қаттиқ эркаклар ҳам ўзларини тутолмай йиғлаб юборишаркан.

Қумри опа-ку...

У кўча-қуйда ёш болалар билан ҳам астойдил сўрашиб-кўришиб кетавераркан. Унинг тили учида

бундай чоқда айтилиши лозим бўлган сўзлар ҳаммиса шай тураркан.

— Вой айланайин-а сендан, бўйинг чўзилиб қопти-ку, — деркан у дуч келган боланинг елкасига меҳрибонлик билан қоқиб қўйганича. — Бувинг, онанг, амма, холаларинг яхши юришиптими?

У чўнтагидан бир ҳовуч-ярим ҳовуч туршакми, жийдами олиб боланинг кўлига тутқазгач, ўздан сўраб-суриштиришларига бош ирғаб тоқат қилиб турган болакайни шундан сўнг тутиб туришнинг бошқа иложи қолмаскан. Қумри опани Майдончада шунинг учун ҳамма бирдек эъозлаб, хурматини жойига қўйишга ҳаракат қиларкан. У ҳозир ҳам Бувиш энанинг қаршисида киприкларидан узилган бир-икки томчи ёшнинг бетидан сирғалиб тушаётганини сезиб-сезмай, шоша-пиша ўз дардини тўкиб соларкан.

«Дадасига, дўхтирга олиб боринг, десам, кўл силтадилар, Бувиш эна».

«Нега, Қумри?».

«Ўша Пармон дўхтирнинг дўхтирлиги нима бўларди, кўк доридан бошқасини билмайди, дейдилар».

«Шунақа де».

«Бировнинг кўзи оғрисаям — кўк дори, қулоғи оғрисаям — кўк дори буюрармиш».

«Шунақа де».

«Ҳамма айб ўзимда!».

«Сенда айб не қилсин, Қумри?!».

«Ўтинсиз, тезаксиз қоладигандек, эрталаб подаҳайдарда подачига, подани бугун менга ётқизиб берасан, дедим».

«Шунақа де».

«Пешинда подачи подани ангорга ётқизди».

«У ангор буғдойзорлигида буғдойзор оралаб ўтгандим».

«Илѣсим подани кўриқлайман деб ҳориб-чанқаб муздай сув ичган экан, бир кечанинг ўзида рангини олдирди-қўйди-да».

«Хушҳол кампирга олиб борайлик, боғ қўшним-ку, у бунақа нарсаларга бирпасда даво топади».

«Сиз боққа кўчганингиздан сўнг ўзимам ана бораман-мана бораман деб боролмай юрардим».

«Сениям ташвишинг кўп-да, Қумри».

«Нимасини айтасиз. Мен энди борай, боққа қайтаётганингизда Илѣсимни ҳам олиб борамиз. Хушҳол кампирнинг қўли енгиллиги ўзимнинг эсимда бўлмаганини қаранг-а!».

Қумри опа сўзлай-сўзлай чиқиб кетипти.

Ҳовлида Бувиш энанинг ўзи қолипти.

У бирпас ўтирипти.

Кекса тол остида нималардир қилаётган Шоҳидга кўзи тушипти.

Уни қаердадир кўргандек бўлипти.

Кўзига танишдек кўринипти.

Лекин қанчалик уринмасин, қаерда кўрганини эслолмапти.

Кейин Бувиш эна супадаги қуш ини атрофига нон ушоқларини сепиб қўйипти.

Ҳовли эшигини қулфлаб, калитни кўзга кўринарли жойга қистирипти.

Қумри опанинг дарвозаси томон юра бошлапти.

Шу чоқда кўча бошида бир ола буқачани олдига солиб келаётган Нуъмон қиртишни кўриб тўхтапти.

Нуъмон қиртиш деганлари қирқ-қирқ беш ёшлар атрофидаги бир киши экан.

Кўпам ёмон одам эмас экан.

У ҳам бошқа майдончаликлар сингари Бувиш энанинг ҳурматини жойига қўйишга ҳаракат қилар экан.

Аммо...

Баъзан шайтоннинг гапига кириб қоларкан.

Ичида жини қўзиб қолар экан.

Уруш тамом бўлган экан. Аммо содда одамлар азалий ва абадий муҳорабанинг фарқига боришмас экан. Бир маҳаллар Бозор бобо айтганидек, бу муҳораба Раҳмон ва Шайтон ўртасида кечаркан. Ичига жин кириб олгани боис Нуъмон қиртиш кўпинча ўзи билан ўзи гаплашиб юраркан.

Ҳақиқий Нуъмон бир гап айтса, ичидаги жини бошқа гап айтаркан.

Нуъмон қиртиш улардан қай бирининг сўзига қулоқ солишни билмай боши қотаркан.

Афсуси шунда экан.

Пушаймонлиги шунда экан.

Ҳозир ҳам у буқачани етаклаганча ўзи билан ўзи мунозара-муноқаша қилиб келаётган экан.

«Э, Нуъмонвой, шуям ҳаётми?».

«Шукр қил, оғайни?».

«Унақа дейишади, бунақа дейишади — ҳеч биридан наф йўқ. Нуъмонвой тирикчиликнинг ташвишини қил. Қолган гапларнинг чақалик аҳамияти йўқ».

«Ҳой, кўнгилни кенг қил».

«Кўнгилдан нима фойда?».

Ўзи билан ўзи шу тариқа гўлдираб гаплашиб кетаётган Нуъмон исқирт юргани учун «қиртиш» лақабини орттирган экан. Аммо бу ҳали ҳолваси экан. Кўпинча ўзини ўзи эплломай, бир гапларни гапириб юборарканки, исқиртлигу қиртишлиги ана шунда яққол намоён бўларкан.

— Ҳа-а, қариндо-ош, — депти у Бувиш энага кўзи тушгач, салом беришни ҳам атай унутгандек ишшайганича. — Боққа кетяпсизми?

— Боққа кетяпман, Нуъмон, — депти Бувиш эна унга пича маллоланиб қараганича. — Қариндош дейсан-у, нега салом бермайсан?

— Э, шуниям кўнглингизга олиб ўтирибсизми? — депти Нуъмон қиртиш нимадандир мамнун бўлгандек.

— Энди айтдим-да.

— Муни кўрмайсизми? — дея юлқинаётган буқа-чага ишора қилипти Нуъмон қиртиш. — Сиз билан гаплашиб олишга ҳам қўймайди. Аслида нима кераги бор эди жонимни азобга қўйиб, деб ўйлайман. Тирикчилик қурсин. Оёғимни узатиб бир кун ўтирай-чи, биров бурда нон тутқазармикан?

У чексиз азобу изтиробга тушган одам қиёфасида жимиб қолипти.

Бувиш энанинг ҳам нимадир дегиси келипти.

Нуъмонга қандай сўз айтсам кўнгли кўтариларкин, деб ўйлапти.

— Шукр қил, Нуъмон, — депти Бувиш эна бундай сўз топганига имони комил ҳолда. — Тўрт кўз тугал соғ-саломат юрганингнинг ўзи катта давлат билсанг.

— Тўғри-куя, — ғўлдирапти Нуъмон қиртиш.

— Тўғрилигини билсанг, шуни эсдан чиқазма.

— Ҳа-а, энди-и...Биласиз-ку, менинг ҳам калламда мингта хаёл, ўшаларнинг биттаси билан бўлиб салом бермай ўтган бўлсам, сиз дарҳол кўнглингизга олманг-да.

— Энди-а айтаман-да Нуъмонвой, гина қилсам ҳам бошқа бировдан эмас ўзимникилардан қиламан-да.

— Чу-у падарлаънат! — деб қичқирипти Нуъмон қиртиш арқоннинг учи билан буқачанинг орқа оёғига тушираркан.

Бувиш эна Нуъмон қиртишнинг бу қилиғидан ажаблангандек бош чайқай-чайқай, бориб Қумри опани чақирипти. У томоғига сочиқ ўраб, куннинг иссиқлигига ҳам қарамай чопон кийиб олган Илёс-ни эргаштириб чиқипти.

— Ая, ечаман, — дея гингшипти Илёс чопоннинг энгидан кўлини чиқармоққа уринаётгандек бир ҳаракат қилиб.

— Ечмайсан! — таҳдид оҳангида дўқ ураркан Қумри опа. — Илгариги замонларда ота-боболаримизнинг энгидан қишин-ёзин чопон тушмаган, шунинг учун касал ҳам бўлишмаган, — шу гапларни айтаётиб, у фикрини тасдиқлашиб олмоқчи бўлгандек, — тўғрими, Бувиш эна? — деб сўрапти.

— Қўй, Қумри, боланинг айтганини қил, ечгиси келаётган бўлса ечиб қўй, — депти Бувиш эна қандайдир хаёлга чўмганча. — Илгариги замонларни ҳавас қилма, ундоқ-бундоқ дейсану, бизнинг ота-боболаримиз ниманиям кўришиптики, уларнинг ҳаётига ҳавас қиласан, касал бўлишса даволана олмай ўлиб ҳам кетаверишган, қўй, эслама, шу кунларга етказганига шукр қил.

Улар йўлга тушишипти.

Ангордан қайтаётган пода ортидан кўтарилган куюқ чанг бир муддат муаллақ туриб қоларкан, сўнгра кенг дала бўйлаб ёйилиб кетаркан.

Қип-қизарган уфқ чанг ортидан ғира-шира кўринаркан.

Ангордаги шувоқ шоҳларида паноҳ топган тўрғайлар сайрай бошлапти.

Даладан қайтаётган пода, уфқ яқинидаги отлар уюри, узун-қисқа бўлиб эшакка сомон тўла қопларни ортиб келаётган болалар, ботаётган қуёш, муздек шамол Қумри опага ўз таъсирини ўтказипти.

«Ана шу далаларда буғдой ўриб, хўп ҳайдаганларимиз эсингиздами, Бувиш эна?!».

«Нега эсимда бўлмасин, Қумри?!».

«Орипуф раис эди-я, эна?!».

«Ҳа, Орипуф раис эди».

«Кўлидан қамчи тушмас, қаҳри қаттиқ одам эди, эна».

«Шунақа эди».

«Унинг қамчиси илондек биланглашидан зирил-ламаган, ҳайиқмаган одам йўқ эди, эна».

«Сен у пайтларда эсини таниб-танимаган ёшгина қизча эдинг-ку, Қумри?!».

«Аммо ангордан бошоқ терганларимиз ёдимда, эна».

«Шунақа де».

«Мен ҳаммасини аниқ эслайман, эна».

Улар шу тариқа гангур-гунгур сўзлаша-сўзлаша боққа етишипти.

Ҳаммаёқ кўм-кўк, салқин экан.

— Анави Шарофат холанинг боғими? — деб сўраб қолипти Қумри опа.

— Ҳа, — депти Бувиш эна.

«Мен сени Шарофатнинг боғидан етаклаб ўтаётганимда дарахт шохидан ерга тушиб ётган бир дона оқ ўрик олгандинг. Шунда койиб, бегона боғдан сўрамай мева олмаслик кераклигини айтганимда, ўрикни яна жойига қўйгандинг. Шарофатнинг боғидаги дарахт остида ҳамон оқ ўриклар тўкилиб ётади».

Бувиш эна она-болани шифтида қуруқ шох-шаббалар осилиб турган пасқамгина чайлага бошлапти. У кўпинча чайла ўртасига ёзилган кигиз устида бош бармоғини лабига босганча, кўзларини бурчакка қадаб унсиз ўтирар, шу тариқа кунларни қаритаркан.

Ҳозир у она-болани чайлада ёлғиз қолдириб, ўзи боғ қўшнисини Хушҳол энани айтиб чиққани кетипти. Бироздан сўнг бурни катта, оппоқ сочлари патила-патила бўлиб серажин пешанасига тушган кампир — Хушҳол энани бошлаб келипти. Хушҳол эна Бувиш энадан Илёснинг томоғи оғригани-ю Қумри

опанинг нажот излаб бу ерга келгани ҳақида билиб олипти. Йўл-йўлакай билганларини қорид қилиб келипти: «Гулафшонун бадахшоннинг томири юракда бўлади. Етти хил бўлиб баданга тошади. Кўкиям бўлади, қорасиям бўлади, саригиям бўлади. Етти хил донни — тарикни, буғдойни, арпани, сулини... сачратқоқи билан қайнағиб суртса...».

Қумри опа Хушҳол энага пешвоз чиқипти.

Улар кўришиб, сўрашишипти. Қумри опа ўғлига нима бўлганини, қандай оғриб қолганини Бувиш энага тушунтиргандай нафаси қайтгудек бўлиб шоша-пиша қайтадан арзи ҳол этишга киришипти.

Хушҳол эна Илёсга яқин келиб:

— Жоним болам, а-а, де! — дея ингичка бармоғи билан унинг тилини босиб, томоғининг тубига тикилипти. — Гулзундонак! Жоним болам, гулзундонак! — хулоса чиқарипти сўнгра. — Гулзундонак уч хил бўлади, иссиқ-совуқдан ҳам бўлади. Жоним боламники иссиқ-совуқдан. Ёнғоқ, данак, асал-новвотдан ҳам бўлади...

Илёс бошқа сўз эшитмапти.

Хушҳол энанинг бигизга ўхшаган асбоби унинг томоғига санчилипти. Оғриқ жисму жонини ўртапти. Кўз олди қоронғилашипти. Бир оёғини Бувиш эна, иккинчисини Қумри опа босиб туришипти. Аясининг қўллари қалт-қалт титрапти. Илёс лахта-лахта қора қон тупурипти.

У ярим тунда кўз очипти.

Сандиқ устида липиллаб ёғчироқ ёнаркан.

Шифтда, бурчакларда соя ўйнаркан.

Бувиш эна... қўлида бир дона оқ ўрик, кафтини иягига тираганча Илёснинг бошида ўтираркан.

«Мен сени Шарофатнинг боғидан етаклаб ўтаётганимда дарахт шохидан ерга тушиб ётган бир дона

оқ ўрик олгандинг. Шунда койиб, бегона боғдан сўрамай мева олмаслик кераклигини айтганимда, ўрикни яна жойига қўйгандинг. Шарофатнинг боғидаги дарахт остида ҳамон оқ ўриклар тўкилиб ётади».

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа қилиб, бир қултумдан кўз очган вужуд.

Бир луқмадан тикланган вужуд.

Яна қайси ёмғирлар ёғмоқда?

«Сиз нега тўшакка михланиб олдингиз, Бувиш эна?».

«Мадорим йўқ...».

«Сиз...».

«Чарчадим...».

«Сиз...».

«Тоқатимда тоқат қолмади...».

«Сиз...».

«Сабримда сабр қолмади...».

Қумри опа кичкинагина дераза рўпарасида ўтираркан.

Пойгақда икки киши тиззалашган экан.

«Бувиш эна, сиз ҳеч нарсадан хавотир олмай, хотиржам даволанинг, тузалиб кетасиз».

«Қурбон чолга айтинглар, ўзининг токини суғорганда Бувиш кампирникига ҳам жилдиратиб сув қуйиб қўйсин».

«Хўп, эна, ўзимиз ҳам бориб суғораверамиз».

«Ток жонивор увол бўлади».

«Хўп, эна...».

Шу чоқ Бувиш энаникига Нуъмон қиртиш кириб келипти.

У остонада тик турганча токчалардаги эски мис обдаста, лаганларга, тахмонга тўсиб қўйилган, Бувиш эна ўз қўли билан тиккан сўзанага бирма-бир назар ташлаб чиқишти.

— Аҳвол қалай? — дея оғзининг бир четини салпал очиб, ғалати тарзда илжайипти.

Бувиш эна бош ирғаб уни ўтиришга таклиф қилипти.

Нуъмон қиртиш этигини пойгакдаги шолчага арта-арта, ечмасдан тўрдаги кўрпачага келиб ўтирипти.

У Қумри опа узатган чойни хўриллатиб ичаркан, Бувиш энага қараб:

— Юрагим оғрийди денг-а! — депти.

— Шунақа.

— Боғдан хавотир олманг, ўзимиз қараймиз.

— Турсунмуродим келгач эгасиз қолмайди.

— Боғ бўлади-ю, эгасиз қоладими? — совуқ тиржайипти Нуъмон қиртиш.

— Ҳотам акангизнинг боболаридан қолган.

— Ҳа, авваллари ёнғоқзор бўлган экан, мана энди тоқзор.

— Шуни айтаман-да.

— Энди мен борай.

— Яхши бор.

Нуъмон қиртиш чиқиб кетипти.

«Ийғладингми, Қумри?».

«Йўқ, эна».

«Кўзингда ёш».

«Тутундан, эна».

«Хўл ўтин ёқма».

«Хўп, эна».

«Ўчоққа ўтин қалаганингда остига қуруқ хасчўпларни қўй».

«Хўп, эна».

Қумри опа туйқусдан ўкраб юборипти.

Шундагина унинг кўз ёшларига тутуннинг ҳеч қандай дахли бўлмагани билинипти.

Қумри опа узалиб, бошини Бувиш энанинг кўксига яширипти.

Бувиш эна унинг сочларини силапти, ёш қизни овутгандек овутипти.

Қумри опа қадрдон бир ҳидни туйипти. Бошини энанинг кўксига қаттиқроқ буркапти. Беихтиёр, алам ва армон билан, бир таскин истагандек, бс лагини эслапти.

Кўз ўнгида каттакон бир тол намоён бўлипти.

Тол тагида сочлари жамалак бир қизалоқ намоён бўлипти.

У майда-майда тошларни олдига териб қўйганча тўптош ўйнариши.

Унинг жамалак сочларига толпопуклар тақилган эмиш.

Унинг отаси чўпон бўлган экан.

Шу сабабли, баҳор келиши билан уларнинг оиласи адирдаги равогга кўчишар экан. Атрофи пахса девор билан тўсилган қўтоннинг бир бурчагидаги уйчада ётиб-туришар экан. Тунлари уйчани ёритиб турадиган ёғчироқ, кираверишдаги пўстак, сут-қатик идишлари, паст-баланд ун қопчиқлари негадир унинг ёдига тез-тез тушиб тураркан. Жун қирқишга, кўзиларни ажратиб олишга келганлар гугурт, чой, қанд келтиришаркан, бир кун-ярим кун меҳмон бўлиб, қўй сутига тўйиб-тўйиб қайтишаркан. Супа остидаги ертандирни аяси қўй қийи билан қиздириб, чапати нонлар ёпаркан, қозонда қотирма пишираркан, келганлар қотирма ўртасига сариёғ эритиб ейишни яхши кўришаркан. Устига кигиз ёпиб ташланган қозон-товоқлар олдида калласи катта, бўрибосар ит қоровуллик қилиб ётаркан. Дадаси кун бўйи Туркистон тизма тоғлари этакларидаги яйловларда қўй боқар, кечқурун чангга ботиб, толғин товушда «қур-эй, қур-эй», дея, ирғай таёғини боши узра айлантирганча сурувни келтириб қўтонга қамаркан.

«Нарироқ тур, қизим, сут тўкиляпти».

Бу сигир соғаётган онасининг товуши экан.

«Кел, Қумри, бирпасгина тиззамга ўтир».

Бу супа четига чўккан отасининг чорлови экан.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа бўларкан.

Ота-она дегани бугун бору эрта йўқ экан. Борида билинмаган қадри йўғида ўртар экан. Бировда уларнинг белгисини кўрганда одамнинг жонини бергиси келиб кетаркан. Қумри опа Бувиш энанинг кўксига юзини яшириши шундан экан. Олтовини тупроққа топшириб, еттинчисини туну кунлар бедор кутаётган Бувиш энанинг Қумри опани бағрига босиши шундан экан.

Бунда она-бола ҳислари жўш ураркан. Соғинч ҳислари ҳаприқаркан.

Қумри опанинг пешанаси, бурни нимадандир қичимсираётгандек бўларкан, тинимсиз ҳиқилларкан, юраги ториқаркан, тўлиб-тўлиб кетаркан.

Бувиш энанинг бир бурдагина серажин юзида игна тешигидек базўр билиниб турган кўзларининг туб-тубида борлиғу олам эвриларкан. Азал ва абад эвриларкан. Замон ва макон эвриларкан. Эврилмакда бўлган мана шу ҳақиқатдан ўзгаси сароб экан. Ўзгаси хаёл экан.

Бувиш энанинг кўксига бош қўйган Қумри опа:

— Она, — деркан.

Қумри опанинг сочларини силаётган Бувиш эна:

— Болам, — деркан.

«Она...».

«Болам...».

«Мен сизнинг бағрингизда кўз очганимда...».

«Мен сени буғдойзор оралаб олиб ўтганимда...».

«Мен сизнинг кўксингизга талпинганимда...».

«Мен сени бедазор оралаб олиб ўтганимда...».

«Мен сизнинг...».

«Мен сени...».

«Мен сизнинг...».

«Мен сени...».

«Мен сизнинг...».

«Мен сени...».

«Мен сизнинг...».

«Мен сени...».

«Мен сизнинг...».

«Мен сени...».

«Мен сизнинг...».

«Мен сени...».

«Мен сизнинг...».

«Мен сени...».

— Онажон...

Қумри опа ўзини босиб ололмас, унинг елкалари силкинар, Бувиш эна эса нам қолмаган нигоҳини олис-олисларга тиккаң экан.

– Болажоним...

Ташқарида шамол увларкан.

Нималарнидир қидираётгандек ўзини ҳар ёқларга, тешик-теликларга ураркан.

Қудуқ ғалтаги ғирчилларкан, бўш челақ тарақларкан, ғалтак устида юз йигирма йиллик ва ундан аввалги тарих битикларини яширмоқчи бўлаётгандек Шоҳид шамолда юлқинаётган қанотларини йиғиштириб олмоққа уринаркан.

Аммо юз йигирма йиллик ва ундан аввалги тарих битикларини Шоҳид яширмоқчи бўлаётган бўлса-да, уларни яширишнинг сира иложи йўқ экан.

Ер юзида Қобилнинг Ҳобилни тош билан уриб ўлдиргани, унинг маййитини нима қилишни билмай елкасида ортмоқлаб юрганидан бошланган одамизод муҳорабаси абадул абад бардавом экан.

Ҳеч тугамас экан.

Одам болалари Жин ибн ал-Жон менгизлик қон
тўкаверар экан.

Кимсасиз саҳроларда, ўрмонларда, дарёларда,
уммонларда, осмонларда жангу жадаллар давом
этавераркан.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа бўларкан.

Шунақа қилиб, Шоҳид барчасидан хабардор
экан. Чунки Қобил Ҳобилнинг мурдасини нима
қилишни билмай елкасида ортмоқлаб юрган чоғи-
да икки қарға ҳам бир-бири билан чўқишиб, бири
иккинчисини ўлдирибди ва ўлдиргани ўлганининг
устига хас-хашак ёпиб маййитни кўздан ниҳон қи-
либди. Қобил ҳам шундай қилибди, қарғадан ўрга-
ниб Ҳобилнинг ўлигини ерга кўмибди. Шу-шу одам-
зодга маййитни ерга кўмиш расм бўлибди.

Итга едирмасмикан?

Итга едираркан — барибир суягини ерга кўмар-
кан.

Қушга едирмасмикан?

Қушга едираркан — барибир суягини ерга кў-
маркан.

Оловда ёндирмасмикан?

Оловда ёндираркан — барибир сўроғини ердан
сўраркан.

Ҳавода чиритмасмикан?

Ҳавода чиритаркан — барибир сўроғини ердан
сўраркан.

Сувларда оқизмасмикан?

Сувларда оқизаркан — барибир сўроғини ердан
сўраркан.

Негаки, муқаррарликка ер жавобгар экан.

Ер — муқаррарлик макони экан.
Қиёматда ер ва одамзод юзма-юз тураркан.
«Қағғ...».

Бу овоз Қобилга таниш экан.
«Қағғ...».

Бу овоз Нухга таниш экан.
«Қағғ...».

Бу овоз Қайсарга таниш экан.
«Қағғ...».

Бу овоз Искандарга таниш экан.
«Қағғ...».

Бу овоз Отилахонга таниш экан.
«Қағғ...».

Бу овоз Чингизхонга таниш экан.
«Қағғ...».

Бу овоз Темурбекка таниш экан.
«Қағғ...».

Бу овоз Наполеонга таниш экан.
«Қағғ...».

Бу овоз римликларга таниш экан.
«Қағғ...».

Бу овоз форсларга таниш экан.
«Қағғ...».

Бу овоз хунларга таниш экан.
«Қағғ...».

Бу овоз ханларга таниш экан.
«Қағғ...».

Бу овоз туркларга таниш экан.
«Қағғ...».

Бу овоз Ажамга таниш экан.
«Қағғ...».

Бу овоз Адамга таниш экан.
Бу овозга ташна яна ким экан?!
«Қағғ...».

Бу овозга муштоқ яна ким экан?!

«Қағғ...».

Бу овоз яна кимга керак экан?!

«Қағғ...».

Бу овоз яна кимга лозим экан?!

«Қағғ...».

Бу овоз...

«Қағғ...».

Бу овоз...

«Қағғ...».

Бу овоз...

«Қағғ...».

Ташқарида эсаётган шамол тиниб қолипти.

Теварак-атроф говгумлашиб, кеч кира бошлапти.

Бувиш эна шу кеча бироз тинч ухлабди. Эрта-лаб оз-моз ўзига келгандек бўлипти. Илёсни олдига чақириб, қўлига ғижимланган уч сўмлик, бир сўмликлар тутқазипти.

— Капаратипга чоп, — дебди магазинни «капаратип» деб атаганича.

— Нега, эна?

— Уч-тўртта чопонлик, белбоғлик лас ол.

— Нега, эна?

— Бувиш энам айтдилар, дегин.

— Ласни нима қиласиз, эна?

— Белимда мадорим борлигида юртимга — отамнинг, онамнинг юртига борай. Сийнимнинг болаларига тўнлик элтиб берай, белбоғлик элтиб берай. Кийиб, боғлаб йиғлашсин.

— Хўп, эна.

— Шунақа қил.

— Хўп, эна.

Бувиш эна, «Отамнинг юрти, онамнинг юрти — менинг юртим» дегани қир ортидаги Иторчи қишлоғи экан.

Қоровултепага чиқиб қаралса, нариги қир ён-

бағрида, сойлик буйида яккам-дуккам сочилган пахсали-синчсиз, гувалали-синчли уйлар, экин-тикинсиз, очиқ-сочиқ ҳовлилардаги молхоналар, улар томига бостирилган пичан ғарамлари, гунтепалар кўринаркан.

Дов-дарахтлар жуда кам экан. Яккам-дуккам толу садалар кўзга ташланаркан.

Ана шу қишлоқни Иторчи дейишаркан. Асли Утарчи бўлиши керак экан, аммо Иторчи дейишга кўникишган экан.

Мол қувиб юрган бошяланг, оёқяланг болакайлар; сойликдан, суви жиддирабгина оқаётган булоқларнинг сўнгги кўмилмай-қуримай қолганидан челак билан сув олиб чиқишаётган узун-узун кўйлакли аёллар; тепаликларда гуппи чопон кийган, бошларига қийиқ боғлаган тўп-тўп эркаклар кўринаркан.

Булар иторчиликлар экан.

Сойликда бир вақтлар булоқларнинг сувини қониб-қониб ичган ўриклар энди сувсизликдан қуриб-қовжираган, кўкка маломат қилиб, қоқшол панжаларини узатиб туришгандек экан. Ҳар ер-хар ерда буришган-қуришган ток занглари очилиб-сочилиб ётаркан. Сув бўлмагач, экин бекор экан.

Қишлоқдан сал юрар-юрмас сўнгсиз қирлар, поёнсиз даштлар бошланаркан.

Бувиш эна шуни соғиниб яшаган экан.

«Юртимнинг оҳанрабоси бор-да».

Бувиш эна шунга энтикиб яшаган экан.

«Тупроғи тоза, хавоси енгил».

Кейин-кейин, туққанини тупроққа кўявериб унинг Майдончага ҳам жигари, юраги боғланипти. Шамоллару қуюнларга манзилгоҳ бўлган талотўп сахрони ҳам, гулу райҳонлар, чечаклар қулф уриб турфа ранг таратган боғу бўстонни ҳам, харобазору ташландиқ, ободу нообод жойларни ҳам одамлар

юрт тутишса, нега ташлаб кетмасликларини, кета олмасликларини шундагина англаб етипти.

Авваллари у Иторчига бораётганида Турсунмуродни опичлаб, қўйлагининг барини липпасига қистириб, этагига беш-ўнта тош солиб олар экан. Жон ҳалпида югуриб чиққан саёқ итларга чап қўлаб тош отаркан, ўнг қўли билан Турсунмуродни маҳкамроқ ушлаб оларкан.

Шунақа қиларкан.

Шунақа қилиб, Бувиш эна авваллари бўлиб ўтган шунақа воқеаларни эслай-эслай Илёс магазиндан келтирган ласни бўхчага тугипти. Рўмолини ўраб, махси-ковушини кийипти.

«Эна, кетяпсизми?».

«Ҳа, Қумри, эчкини соғиб тур».

«Хўп, эна».

«Сутни йиғиб ивит».

«Хўп, эна».

«Соғмасанг, сут тўлиб, эчкининг эмчаги оғрийдими».

«Хўп, эна».

«Турсунмуродим келиб қолса, юртимга хабар юборинглар».

«Хўп, эна».

Бувиш эна қўлига ҳассасини олипти. Инқилаб-синқиллаб йўлга тушипти. Тор кўчадан тош йўлга чиқипти.

«Ассалому алайкум, Бувиш эна».

«Ваалайкуму ассалом. Юртимга кетяпман».

«Ассалому алайкум, Бувиш эна».

«Ваалайкуму ассалом. Сийнимнинг болаларига, Ҳайит укамга чопонлик, белбоғлик олиб борай-чи».

«Ассалому алайкум, Бувиш эна».

«Ваалайкуму ассалом. Чопон тикиб тайёрлик кўраверишсин».

«Ассалому алайкум, Бувиш эна».

«Ваалайкуму ассалом. Йиғлаб-йиғлаб, тепиб-тепиб кўмишсин».

У тош йўлда ҳам яёв кетаверипти.

Ёнидан бир-икки катта-кичик машина ўтипти.

Тўхтамапти.

Кампир ҳам қайрилиб қўл кўтармапти.

Кетаверипти.

Бир енгил машина ёнгинасида тўхтаганини пайқаса ҳам парво қилмапти.

«Йўл бўлсин, эна?».

«Иторчига, энанг айлансин, сийнимникига».

«Ўтиринг, эна, олиб бориб қўяман».

«Барака топ, болам».

«Бўхча-тугун кўтарибсиз, эна?!».

«Юртимга боряпман. Бир қадам олис — олис экан-да! Ўлимимга кийсин, деб чопонлик элтяпман».

«Йўлга чиққанда яхши ният билан чиқинг-да!».

«Биздай кампирларнинг яхши нияти ўзига яхши ўлим тилаш, болам».

«Майдонча билан Иторчининг ораси бир қадам-ку?! Юртим, юртим дейсиз, ҳаммаси бир юрт, бир элат-да».

«Билмасам, болам».

«Одам ҳам кексараверса инжиқ бўлиб қолармикан, ё?!».

«Билмасам, болам».

«Ҳозир ким қаерда яхши яшаса уша ерни юрт тутиб кетаверади».

«Билмасам болам».

Шу чоқ қишлоққа кираверишда, ёмғир-қорлардан уваланиб тушавериб, ўркач-ўркач бўлиб қолган, пахса девор билан ўралган қабристонга етиб қолишган экан.

Бувиш эна негадир шошиб қолипти.

Ҳай боламлаб, қолипти.

Тўхтат боламлаб, қолипти.

Унинг бу ҳолатига ҳайдовчи бироз ҳайрон бўлипти.

Кейин машинани тўхтатипти.

Бувиш эна машинадан тушиб, дуо қилипти.

Машина яна ўз йўлига кетипти.

Бувиш эна қабристонга яқинлашипти.

Бу жуда эски қабристон экан.

У қабристонга салом бериб кирипти:

— Ассалому алайкум, эй аҳли қубур!

«Ассалому алайкум, эй аҳли қубур!».

Ўт-ўланлар саловат айтишипти.

«Ассалому алайкум, эй аҳли қубур!».

Майса-гиёҳлар саловат айтишипти.

«Ассалому алайкум, эй аҳли қубур!».

Юрган, юрганлар саловат айтишипти.

«Ассалому алайкум, эй аҳли қубур!».

Учган, юзганлар саловат айтишипти.

«Ассалому алайкум, эй аҳли қубур!».

Абри найсонлар саловат айтишипти.

«Ассалому алайкум, эй аҳли қубур!».

Саловат айтишипти...

«Ассалому алайкум, эй аҳли қубур!».

Саловат айтишипти...

«Ассалому алайкум, эй аҳли қубур!».

Саловат айтишипти...

«Ассалому алайкум...».

«Ассалому алайкум...».

«Ассалому алайкум...».

«Аҳли қубур...».

«Аҳли қубур...».

«Аҳли қубур...».

Бувиш эна қабристонга кириб борипти. Унинг бир бурдагина серажин юзида игна тешигидек базўр билиниб турган кўзларининг туб-тубида борлиғу олам эвриларкан. Азал ва абад эвриларкан. Замон ва макон эвриларкан. Эврилмақда бўлган мана шу ҳақиқатдан ўзгаси сароб экан. Ўзгаси хаёл экан.

Қабристонда ўтлар ўриб олинмаган экан.

Тепачаларни бир-биридан ажратиш мушкул экан.

Аммо Бувиш эна ота-онасининг қабри қаердалигини кўз юмиб ҳам топа оларкан. У ҳар бир қабр ёнида дуо ўқий-ўқий аждодлари хоки пойига етипти.

Эй, художон, даргоҳинг намунча кенг; эй, художон, намунча ифорли; эй, художон, намунча шафқатли; эй, художон, намунча... намунча... намунча...

Қабристондан чиққач, Бувиш эна жар ёқалаб ёлғизоёқ йўлдан кетипти. Синглисининг болалари қиямалиқда почаларини тиззагача шимариб чалма босишаётган экан. Чалмахонадан иссиқ ҳовур кўтариларкан. Бу чалмалар қишда танга роҳат бўларкан. Тандирни гуллатаркан. Ўчоқни обод қиларкан. Танчани бозиллатаркан. Бундан ўтадиган ўтин дунёда тошмас экан.

Шунақа экан.

— Энам келдилар, энам келдилар, — деганича ўн уч-ўн тўрт ёшлардаги қизча қўлидаги паншахани ташлаганича чалмахонадан югуриб чиқипти.

Узоқдан у тиззасигача яланғоч оёғига жигарранг этикча кийиб олганга ўхшаб кўринаркан.

Ундан сўнг бошқа болалар ҳам югуриб қолишипти.

Улар ҳам тиззаларигача яланғоч оёқларига жигарранг этикчалар кийиб олганга ўхшашаркан.

Бувиш эна уларнинг пешоналаридан ўпибди.

Дастлаб югуриб чиққан қизчадан аясининг қаердалигини сўрабди.

— Опамизнинг сигири тукқан экан, куллуқ бўлсинга кетдилар, — дебди қизча соддадиллик билан.

Бувиш эна кулиб қўйибди.

Қизчанинг соддадиллик билан айтган жавобидан кулиб қўйибдими, бошқа нарсадан кулиб қўйибдими — буни ўзи биларкан.

Ўзлари биларканлар!

Улар ҳовлига етишибди.

Қизча қўл-оёғини тезгина ювиб, оппоққина бўлиб олибди ва пешайвонга, сўрига жой қилибди. Кўрпачалар ёзибди. У қувончини ичига сиғдира олмас экан. Бувиш энани қўярда-қўймай энг тўрга ўтқазиб қўйибди.

«Энажон, чарчаб қолмадингизми?».

«Йўқ, болам».

«Энажон, ёнбошлаб олинг».

«Хўп, болам».

Пешайвоннинг нариги ёғида тиззасидаги бароқ мушукнинг бошини силаганча қандайдир чуқур ўй-хаёлларга берилиб Ҳайит ўтирган экан.

Ҳайитлиги қолмаган Ҳайит ўтирган экан.

Урушда бир кўзи ўпирилиб кетган Ҳайит ўтирган экан.

Урушда чап оёғи узилиб қолган Ҳайит ўтирган экан.

Урушда ўнг қўли узилиб қолган Ҳайит ўтирган экан.

Яримжон Ҳайит ўтирган экан.

Хастақалб Ҳайит ўтирган экан.

Қувноқ чехраси чуқур-чуқур ажинлар соясида қолиб кетган Ҳайит ўтирган экан.

Кўм-кўк, тиниқ кўзлари изтиробнинг йилтирган чўғига айланган Ҳайит ўтирган экан.

Малларанг сочлари оппоқ оқариб кетган Ҳайит ўтирган экан.

Уруш тўғрисида гап кетса асаби чидолмайдиган Ҳайит ўтирган экан.

У бир томонга қийшай-қийшай Бувиш энанинг олдига келибди.

— Келибсиз-да, Бувиш опа, — дебди бир ёни билан сўрига чиқаётиб.

— Келдим. Ўтирибсанми бир кунингни қилиб?

— Шу.

— Майли, сенинг аҳволингга тушиб бўлсаям Турсунмуродим бир қора берсайди.

Ҳайит опасига ғалати қараш қилиб қўйипти.

— Ўрис хотин олиб ували-жували бўлиб кетган бўлса онани унутдимикан?

Ҳайит ерга қарабди.

Шу чоқ устига бўш кашай ташлаб олган эшагининг нўхтасидан тортганича ҳовлига Носир чўтир кириб келибди.

У сўри томонга бош ирғаб қўйиб:

— Ассалому алайкум, — дебди.

Кейин эшагини ҳовли ўртасидаги отқозикқа олиб бориб боғлабди.

Кейин сўри томонга кела бошлабди.

Усти бошини қоқа-қоқа келибди.

— Тани жонингиз соғ-саломатми? — деб Бувиш эна билан ҳол-аҳвол сўрашган бўлибди.

Ҳайит томон илкис назар ташлаб олиб:

— Сиз ҳам ўтирибсизми? — деб қўйибди.

— Носирвой, кел, — дебди Бувиш эна.

Носир чўтир сўрига чиқаётиб:

— Бегона тупроқ, девона тупроқ, — деб қўйибди.

Улар дуо қилишибди.

Носир чўтир Бувиш эна узатган пиёлани ерга

қўймай ҳўриллатганча иссиқ чой ҳўпларкан, башарасини буриштириб:

— Агаротга кул тўкаётган эдим, — дебди муҳим бир юмушни қойиллатаётгандек. — Шу ҳовлида кул сероб, деб эшитган жойим бор эди.

— Ким айтди? — деб сўрабди Ҳайит.

— Ҳа, энди эшитдим-да, — дебди Носир чўтир. Кейин гапни бошқа ёққа буриб: — Болам-чақам деб умр ўтаверар экан, — дея ҳўрсинибди. — Шуларни деб қонларни кечиб келдим-а. Ҳалиям тиним йўғ-а. Ўғил-қизим қариндош, мардона бўл ёлғиз бош! Эҳ, эски одамлар жа-а топиб айтишган-да!

Носир чўтир шунақа бўлгани билан анча-мунча қийинчиликларни кўрган, паст-баландни биладиган одам экан.

Аммо феъли шунақа экан.

Феълни тузатиш қийин экан.

Букрини гўр тузатади деганлари шундан экан.

У пиёлага нон бўқтириб ебди. Тиззаларига думалаб тушган ушоқларни тергилаб оғзига тикипти. Кетам-кет пиёла бўшатиб чой ичипти. Ўзини бечораҳол кўрсатиб, болаларини оғзини кўпиртирганча ёмонлабди. У сўзлагани сайин Ҳайитнинг жағи билан ёноғи орасидаги без тинимсиз қимирлаб, иякларни пир-пир уча бошлабди.

— Кет-э! — деб юборибди у таҳдид билан.

— Ие, ие?! — деб қолибди Носир чўтир ўтакаси ёрилгудек бўлиб.

— Тур, жўна! — дебди Ҳайит олдинга ташланмоқчи бўлгандай бир ҳаракат-ла.

— Мен нима қилдим? — кифт қисибди Носир чўтир сўридан тушаётиб. — Нима ёмонлик қилдим?

— Ҳадеб ёмонлайверасанми?! Ўз болаларинг-ку?! Ўзингники-ку? Сен ёмонки, боланг шундай! Ҳаммаси ўзингдан, ўзингдан!

Шу гапларни айтаётиб, Ҳайит ҳассасини Носир чўтирга милтиқ ўқталгандай ўқталган экан, у сўридан тушибоқ жуфтакни ростлабди.

Носир чўтир кетгач, орага нокулай жимлик чўкибди.

Шунда Бувиш эна сўзга оғиз жуфтлабди:

— Ҳайи-ит... — дебди.

Ҳайит бошини солинқиратиб ўтираверибди.

— Ини-им!.. — дебди.

Ҳайит бошини кўтарипти.

Унинг юзи азобли экан.

Унинг кўзлари ғуссали экан.

— Мен сенга чопонлик келтирдим, — дебди Бувиш эна. — Сийним тикиб берсин. Ўлсам, етиб боргин.

Ҳайитнинг соғ кўзида ёш ҳалқаланипти.

Шунақа бўпти.

Шунақа бўлар экан.

Шунақа қилиб, Бувиш эна туғилган қишлоғига бориб кўнглининг бир четини тинчитиб келибди.

Куз ўтиб, қиш келибди. Туркистон тизма тоғлари этакларига сочилган қишлоқлар туманлар бағрига сингиб кетибди. Қайларгадир жўнаворган Шоҳид ҳам қайтиб келиб, қудуқ ғалтаги устига кўнибди. Бувиш энанинг кириб-чиқиб турганини кўриб суюниптими ёинки бошқа бир муҳимроқ хабар етказмоқчи бўлибдими, ишқилиб, «қағғ...» деб қўйипти. Шу чоқ пахса деворда устига иккита чапати нон бостирилган бир товоқ ош пайдо бўлибди. Товоқнинг ортидан қора телпак, қора телпакнинг ортиданг ўн уч-ўн тўрт ёшлар чамасидаги боланинг совуқдан қизарган кулча юзи кўринипти.

Бола Бувиш энани чақирибди.

Эшитмай қолмасин деб овозини баралла қўйиб чақирипти.

Бувиш эна чиқипти.

— Товоқни бўшатиб беринг экан, эна, — дебди бола.

— Шунақами?

— Ҳа, ўртанинг товоғи-да.

— Кириб исиниб ол, болам.

— Кўки бобонинг, Нарзи момонинг насибаларини ҳам элтиб беришим керак, шошиб турибман.

— Туй кимники, айланай?

— Наби амакиники.

— Қиз чиқаряптими?

— Келин туширяптилар.

— Шунақа де.

— Ҳа, эна.

— Илойим, қўша қаришсин!

— Айтганингиз келсин.

Бувиш эна товоқни бўшатиб берипти.

Бола изига қайтипти.

Бувиш эна унинг ортидан қараб қолипти.

«Мана, Набиям келин оладиган бўпти. Турсунмуродимдан каттамиди-кичикмиди?!» — деб ўйлабди.

Набининг онаси Сайрамбиби Бувиш энага дугона бўлган экан. Қаттиқчилик йиллари бир куни Бувиш эна Турсунмуродни етаклаб уникага кирипти. Сайрамбиби хувиллаб шамол изғиётган ошхонада қозон тўла кўк ўт қайнатяпти экан.

— Нима қиялсан, Сайрам? — дея Бувиш эна қозонга ажабсиниб қараган экан.

— Ўт қайнатяпман, — деган экан Сайрамбиби.

— Нега?

— Болаларимга.

— Болаларимга дейсанми?!

— Ҳа.

— Бундан кўра қуғурмоч қилиб бера қолмабсан-да.

— Бир ҳовучгина буғдойим бор эди.

— Еб қўйишдимми?

— Уни қуғурмоч қилиб пўстакка сочиб юборувдим...

Сайрамбибининг чиройли кўзларида ёш ҳалқаланибди.

— Нега пўстакка сочасан?

— Дарров тугатиб қўймай териб ейишсин девдим-да.

— Вой, ўйлаган нарсангни.

— Пўстак зумда талош бўлиб кетди.

— Энди буни ўйлаб топдингми?

— Ҳа.

— Ичларини оғритиб, болаларингни бир кечада ўлдириб қўйма тагин.

— Дадалари даладан бирон нима топиб келгунларича шуни қайнатиб турай, Бувишжон.

— Бу ишингдан наф йўқ.

— Шуни қайнатсам, чирқиллашмайди, йиғлашмайди.

— Уларнинг кўзларини алдамоқчи бўляпсанми?

— Бошқа нима қилай? Онам овқат қияпти деб ўйлашади-да!

— Вой, Сайрам-ей?!

— Кутишади...

— Боёқишгина.

— Умид қилишади...

— Топган қилиғингни...

— Эсимни ебманми уларга ўт бериб?!

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Мана, бугун боёқиш онаизорнинг дилини эзганча пўстакдан жун аралаш қуғурмоч териб оғзига солган,

бармоқларини сурганча кўзларини жовдиратиб отасининг даладан бошоқ териб, илдиз териб қайтишини кутган болакай қатор-қатор қўйлар сўйиб, боғлаб боқилган сўқимлар сўйиб элга ош бермоқда экан.

Эй, художон, даргоҳинг наmunча кенг; эй, художон, наmunча ифори; эй, художон, наmunча шафқатли; эй, художон, наmunча...наmunча...наmunча...

Шунақа экан.

Шунақа бўларкан.

Бир йиғлаган бир куларкан.

Бир оч қолган бир тўяркан.

Бир музлаган бир эриркан.

Одам ҳам шу экан.

Ер ҳам шу экан.

Совуқ кунлар ариб, ер кулипти.

Ялпизлар ҳидини таратиб хуш шамоллар эсипти.

Ўт-ўланлар кўкариб қолипти.

Болалар кўчаларда бойчечак айтишипти.

Бинафшалар очилипти.

Бинафшадай келинчаклар кўкламга кўрк бўлипти.

Чучмомолар очилипти.

Чучмомодай қизалоқлар кўкламга кўрк бўлипти.

Экин-тикин амалга кирипти.

Майдончанинг намхуш кўчаларида бойчечак айтиб юришган болакайлар ҳовлиларга кириб янги турмуш қурганларга некбин ниятлар билдиришипти.

Хулли бўлсин, ҳулли бўлсин,

Бойчечакдай гулли бўлсин.

Келар йили шу маҳалда

Кўш кокилли улли бўлсин.

Бегуноҳ, мусаффо кўнгилдан чиққан ниятлар тезда ижобат бўлармиш.

Кўклам қуёши тошларда ҳам гиёҳ ундиргани каби серсаховат, бағрикенг халқ ўз яраларига ўзи малҳам босиб олишга қодир бўлармиш.

Ўзини ўзи даволармиш.

Негаки, қалби тоза эмиш, мусаффо эмиш, гардсиз эмиш, ғуборсиз эмиш.

Унинг мадорсизлиги мадор эмиш, унинг кучсизлиги куч эмиш, унинг маҳзунлиги энг қайғули шодлик эмиш.

Шунақа экан.

Шунақа бўларкан.

Шунақа қилиб, Ер бағрини ёриб, ўнгу сўл томонига уруғ сочиб бораётган, ўнг томонига уруғ сочганда бу биздан умидвор худонинг бандаларига деган, чап томонига уруғ сочганда бу биздан умидвор кум-қушларга, қурт-қумурсқаларга деган — барча умидворларнинг умидини ёруғ аъмолга айлантириб ризқ улашган ким экан?

Қўли қадоқ деҳқон экан.

Бу ҳалол, тоза қўлларнинг ҳар қадоғида ҳаёт мавж ураркан; бу ҳалол, тоза қўлларнинг ҳар қадоғига юрган-югурганлар, учган-юзганлар минг бора тавоф қилса арзиркан.

Деҳқон етиштирган ҳосил ўриб-йиғиб олинган ангорларда «ҳай-ҳай»лаб, эчки-сигирлар ортидан елиб-югурган, ҳар қадамида ибодат, ҳар қадамида сажда намоён бўлаётган ким экан?

Оши ҳалол, нони ҳалол подачи экан.

Канорасиз кенг далаларда, тоғу тошларда, чўлу биёбонларда қўр ташлаб, ўзи билан ўзи гаплашиб юрадиган, қўй-қўзиларсиз, дала-қирларсиз кўзига ҳаёт зерикарли кўринадиган ирғай таёқли содда-дўлвор киши ким экан?

Чўпон экан, чўлиқ экан.

Ўзи сенда мана шу соддадил ажойиб одамларсиз кўнгилни ошуфта қила оладиган яна нималар бор, эй, аччиқлигидан лаззатга кўмилган Ҳаёт?!

Ер остидан гуркираган дарёлар оқар экан, бу тиниқ сувларнинг ҳар қултумида ҳаёт мавж ураркан, ер остида ҳаёт мавж ураркан, бу ҳаёт йўлларини очишга жаҳд қилган ким экан?

Теша кўтарган қудуқчи экан?

Яна...

Ҳарф ўргатган муаллим экан.

Яна...

Ямоқчи экан.

Яна...

Қадоқчи экан.

Яна...

Ҳар бир инсон каттами-кичикми бир юмуш қиларкан. Абадият тоғлари узоқ-узоқларда эмас, ана шу юмушлар туфайли инсоннинг ёнгинасида юкса-либ бораверар экан.

Абадият тоғлари ҳам Туркистон тизма тоғлари каби экан.

Туркистон тизма тоғлари этакларига сочилган қишлоқларда ажойиб одамлар яшаркан. Уларнинг кўринишларига, ёноқларининг суяклари туртиб чиқиб, кўзлари косасида чуқур ботиб кетганига, қорайган юзларини ажин кавлаб ташлаганига, ҳорғинликларига, содда-дўлворликларига қараманг экан, ва яна ажабланманг экан, азал-абад ҳаёт абадиятини яратиб келаётган мангуликка дахлдор халқ мана шу одамларнинг ўзлари экан.

Шундай бўлгач, уларга тавоф қилмоқ зарур экан.

Жуда зарур экан, доғда қолманг экан.

Шундай бўлгач, уларга таъзим қилмоқ зарур экан.

Жуда зарур экан, афсусда қолманг экан.

Шундай бўлгач, уларга меҳр зарур экан.

Жуда зарур экан, кечикиб юрманг экан.

Шундай бўлгач, уларга кек қилманг экан.

Улардаги олмосга дарз тушар экан.

Шундай бўлгач, уларни ажратманг экан.

Улардаги гавҳарга доғ тушар экан.

Олмос ҳам уларнинг ўзлари экан.

Гавҳар ҳам уларнинг ўзлари экан.

Бу тоғлар — Туркистон тизма тоғлари экан.

Қадимул айём дунё саҳнида бирикмоқ орзусида-
ги ялакат вужуд экан.

Нух авратини ёпган ягона орият, номус экан.

Ажралмас Рух экан.

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа бўларкан.

Шунақа қилиб, қиш ариб, кўклам келипти. Кун-
лар татти бўлипти. Кампирлар бойчечакчиларнинг
қопчиқларига ун солиб беришипти.

Мамнун қиёфадаги келинчаклар мушку анбар
бўйи анқиган рўмолчалар тақдим қилишипти.

Бувиш эна уй тўсинларига кузда Элёр билан
Илёсга айтиб, Турсунмуроднинг насибаси деб узум-
лар осдирган экан. Улар майизга айланиб, бандла-
ри чириб узилиб тушипти. Пўстак узра сочилипти.
Кампир уларни супуриб олмабди. Ирим қилипти.

Одамзод ҳар хил экан.

Бу бежиз эмас экан. Азалда, жаннатдан бадарға
өтилган Одам Ато уйқусида туш кўрган экан. Тушида
нутфаси ерга томиб, тупроққа қоришган экан. Мана
шу обимандан Яъжуж ва Маъжуж яралган экан. Она
қорнини кўрмаган экан. Киндиги балчиқдан унган
сассиқ алаф сингари кесилган экан. Шу ваядан ин-

сонга ота томондан яқин эса-да, она томондан бегона экан. Одам болалари ўн улуш бўлса, шундан тўққиз улуши Яъжуж ва Маъжуж экан, қолган бир улуши инсоний экан, унга ҳам жин ва шайтон оралаб, инсоннинг азалий қиёфасини бузиб юборган экан.

Ё, валлоҳу аълам!

Шунақа экан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа бўларкан.

Шунақа қилиб, Нуъмон қиртиш баҳор келиши биланоқ Бувиш энанинг қабристон ёнидан ўтган ёлгизоёқ йўлдан аста-секин қадам ташлаб ўз боғи томон кетаётганига кўзи тушипти. Ерга тушган нутфа ўз ишини қилипти. Қонга кирган шайтон ўз ишини қилипти. Нуъмон қиртишнинг негадир қўнгли гашланипти.

Кимсасиз бир кампирда каттакон боғ бўлса-ю, бола-чақаси оғзини жодидай очиб, ейман-ичаман деб турган одам яқин қариндош бўла туриб, шу боғни ўзиники қилиб ололмаса, шу адолатданми?

У шу фикрини қишлоқ оқсоқолига айтипти.

— Биласиз, Бувиш кампирнинг ҳеч кими йўқ, менда эса бир этак бола-чақа.

— Хўш, нима бўпти?

— Бари ейман-ичаман, дейди.

— Бола бўлгач шу-да.

— Бу ёғига бўлмайд қоляпти.

— Мен нима қилиб беришим мумкин?

— Шу-у... Бувиш кампирнинг боғини менинг номимга ўтказиб берсангиз эди.

— Э, офарин.

— Бу боғ авваллари ёнғоқзор бўлган экан.

— Хўш, нима бўпти?

— Уни яна ёнғоқзор қилардим.

— Ҳовлингизни какра, ёввойи супургилар босиб ётибди.

— Бизнинг ҳовлида шундан бошқа нарса ўсмаган.

— Шу боққа қараб қолдингизми?

— Жойи яхши-да.

— Боринг, бу гапни бир айтдингиз, иккинчи айтманг.

Шунақаси ҳам бўлган экан.

Шунақаси ҳам бўларкан.

Шунақа қилиб, Нуъмон қиртишнинг ўзи айтганми ёинки бошқа биров орқали етиб борганми, ишқилиб, шунақа гаплар Бувиш энанинг қулоғига ҳам етипти.

Боз устига қишлоқда ҳам боғ хусусида ҳар хил миш-мишлар тарқаб қопти.

«Бувиш эна боғини Нуъмон қиртишга берипти».

«Нуъмон қиртиш тортиб олипти денг».

«Эсиз, шундай боғ».

«Ҳотам бобо бу боққа қанақа қарар эди-ю».

«Ота-бобосидан қолган мулк эди-да».

«Мулк ҳам эгасига насиб этмаса қийин экан».

«Юртда одам қолмагач тўнғиз тепага чиқипти».

«Бувиш энанинг боғини Нуъмон қиртиш олди нима-ю, эгасиз қолди нима?!».

«Шундай боғ эгасиз қолди денг».

«Бувиш энанинг боғини хомталаш қилмаслик керак».

«Ҳотам бобонинг, унинг ота-боболарининг руҳлари чирқирамасин».

«Орага оқсоқол қўшилганмиш».

«Қаранглар-а, Бувиш энанинг ёлғиз ўғлигаям насиб этмади-я».

«Турсунмуродим»лаб кампирнинг ичи тўкилди».

Қуёш ўлтирар чоғда Майдонча тепалигига яна одамлар чиқиб келишипти.

Булар ҳам майдончаликлар экан.

Аммо қандайдир бошқача экан.

Эҳтимол Бозор бобо тирилиб келса уларни танимас экан.

Эҳтимол Ҳотам бобо тирилиб келса уларни танимас экан.

Эҳтимол Зуфар қудуқчи тирилиб келса уларни танимас экан.

Эҳтимол Исмат почтачи тирилиб келса уларни танимас экан.

Эҳтимол Турсунмурод тирилиб келса уларни танимас экан.

Улар ҳам майдончаликлар экан. Аммо авлод ал-машиниши баробарида қарашлар, кўнгиллар, нигоҳлар, интилишлар — бари-бари алмашиб улгурган экан.

Бувиш эна улар орасида ўқтин-ўқтин ўзини бегона сезар экан.

Чуқур-чуқур хўрсинар экан, ўзимникилар-а, дер экан, аммо улар юрагини сиқар эди, кетгиси келар экан, бироқ ёлғиз ўғлининг илинжи уни ушлаб турар экан. Эрта-индин кириб келиб қолади, деб хомтама бўлар экан. Яна ўша томётоққа чиқиб ётишини орзулар экан. Юлдузларга термулиб ётишини хаёллар экан.

Сомон йўлига термулиб ётишини хаёллар экан.

Унга шунинг ўзи кифоя экан.

На боғ, на мулк, на моликона даркор экан унга. На дунё, на уқбо керак экан унга.

Осмон узоқ экан.

Ер қаттиқ экан.

Юлдузларга элтар йўл — сомон йўли экан.

Сомон йўли экан.

Сомон йўлидан қаралса пастда душман қароргоҳи ясланган экан — бир-бирини ғажир экан, ер экан.

Қишлоқ оқсоқоли тепаликка чиқиб келиб, Нуъмон қиртишни қисди бастига олипти.

— Бувиш энанинг боғи ҳақида яна оғиз очсангиз, хафа қиламан, Нуъмон ака, — депти.

Аммо гап бунда эмас экан.

Ҳар бир дарахт ҳам эгасини танир экан.

Ҳар бир гиёҳ ҳам эгасини танир экан.

Унинг меҳрини ҳис этар экан.

Эгаси кетса гарибона қолиши шундан экан.

«Шу тут ҳам кўп яшади-да, Бувиш эна!».

«Тут билан чинор кўп яшайди, болам».

«Шунақами, Бувиш эна?!».

«Барибир, бир кунмас-бир кун адо бўларкан».

«Шунақами, Бувиш эна?!».

«Ичидан тутаб-тутаб бораркан».

«Шунақами, Бувиш эна?!».

«Ичидан ёниб-ёниб бораркан».

«Шунақами, Бувиш эна?!».

«Бора-бора ёниб кетаркан».

«Шунақами, Бувиш эна?!».

«Адо бўларкан...».

Шунақа бўларкан.

Шунақа бўлган экан.

Шунақа экан.

Шунақа қилиб, Бувиш энанинг уйдан чиқиб, йўқолиб қолганидан энг аввал Қумри опа хабар топибди.

Бир коса овқат кўтариб чиқиб, Бувиш энани ҳеч қаерда тополмабди.

Овозини баралла қўйиб чақирибди:

— Бувиш эна-а!

Ҳеч ким жавоб бермабди.

Кўхна қудуқ ғалтагида ўтирган Шоҳид:

— Қағғ, — деб қўйибди.

Унинг Шоҳидлигини Қумри опа қайдан ҳам билсин?!

Супурги кўтариб ҳайдамоқчи бўлипти.

Шоҳид учиб бориб толга қўнибди.

Қумри опа ранги пахтадек оқарганча уйига югуриб чиқишти.

Элёр билан Илёсинг ҳам ўтакасини ёриб юбораёзипти.

— Туринглар, болаларим, эналарингга бир нима бўлганга ўхшайди, — депти қалт-қалт титраганича. — Энажонларингга бир нима бўлганга ўхшайди!

Майдончада шов-шув тарқапти: Бувиш эна йўқолиб қопти!

Қидирилмаган жой қолмапти — далаларни, ўру қирларни титкилаб чиқишипти. Топишолмапти. Ҳамманинг юзига қайғу соя ташлапти.

Барчанинг нигоҳида: «Кўшни қишлоқларнинг одамлари эшитишса нима дейишади?! Ёлғиз кампирни йўқотиб, эл орасида қандай бош кўтариб юрамиз?!», деган маъно бор экан.

Қумри опа туйқусдан Бувиш энанинг Турсунмуродни қандай сақлаб қолишгани ҳақида қайта-қайта айтиб берган ҳикоясини эслаб қолипти. Ўша куни уйқусида Бувишнинг тушига Қоратош ота қабри кирган экан. Ҳотам ва Бувиш зиёрат қилинадиган жума куни Қоратош ота қабристонига йўл олишган экан. Ҳотам битта бичма улоқни елкасига ўнгариб кўтариб олган экан. Бувишнинг қўлида чақалоқ Турсунмурод бор экан.

Улар бепоён буғдойзор ўртасидаги ёлғизоёқ йўлдан ўтишган экан.

Улар кўм-кўк бедазордан ўтишган экан.

— Дадаси, — Қумри опанинг қулоғига Бувиш энанинг ҳаяжонли товуши эшитилипти. — Ўғлингиз кўзини очди.

Қумри опанинг эсига Бувиш энанинг кўзларидан ёш оқизиб айтган гаплари тушипти:

— Дадаси, ўғлингиз осмонга қаради.

— Дадаси, — Бувиш энанинг ҳаяжонли товуши урилипти Қумри опанинг қулоғига. — Ўғлингиз кулди.

«Ўғлим кўз очган жой — жаннатим, Қумри».

«Ўғлим кулган жой — беҳиштим, Қумри».

«Мен унинг талпинишларини кўряпман, Қумри».

«Кўксимга бошингни қўй, мен унинг тамшанишларини ҳис қиляпман, Қумри».

«Мен борсам, буғдойзор оралаб Турсунмуродимни кўтариб бораман, Қумри».

«Мен кетсам, бедазор оралаб Турсунмуродимни кўтариб кетаман, Қумри».

Қумри опа Қоратош ота қабристонини томон югурипти.

Қумри опа оёғига шатирлаб урилаётган ўт-ўланларга парво қилмай Қоратош ота қабристонини томон югурипти.

Қумри опа нам ерларда тойғона-тойғона Қоратош ота қабристонини томон югурипти.

Қумри опа Бувиш эна бўлиб Қоратош ота қабристонини томон югурипти.

У бепоён буғдойзор оралаб кўксига жигарбандини босиб югурипти.

У кўм-кўк бедазор оралаб кўксига дилбандини босиб югурипти.

Югур, Қумри!

Чоп, онажон!

Онажоним, етсанг фақат сен етасан; онажоним, эришсанг фақат сен эришасан; сен ўтган буғдойзорларинг жаннат йўллари онажоним; сен ўтган бедазорларинг беҳиштнинг ўзи, онажоним!..

Югур, Қумри!

Чоп, онажон!

Онажоним, кўрсанг фақат сен кўрасан; йўқолган маъволар сен туфайли мангулик ридосини кийсин онажон; сен туфайли унут туйғулар тоғларни ларзага солгай, осмонларни титратгай, онажон!..

Югур, Қумри!

Чоп, онажон!

Мен сенинг меҳринг ортидан буғдойзор оралаб ўтайин, мен сенинг меҳринг ортидан бедазор оралаб ўтайин — ахир, мен сенинг улғайган ўғлинг — Турсунмуродингман!

Чоп, онажон!..

Илёс ҳаллослаб, кўзларидан ёш оққанча онасининг ортидан югурар, унинг қўлидан акаси Элёр ушлаб олган экан. Ака-ука бетиним ҳиқиллашар экан.

Қишлоқ аҳли Қумри опанинг ортидан етиб бориб қарашсаки, Бувиш эна Қоратош ота қабристонидаги Қоратош ота қабри пойида мук тушиб ётган экан. Бу ерда сарин шамоллар эсиб турган экан, севалаб ёмғир ёғаётган экан. Одамлар дарҳол Бувиш энани ўраб-чирмаб олишипти.

Ўраб-чирмаб олинган Бувиш энани Илёснинг отаси чақалоқ каби кўтариб олганча қишлоққа олиб келипти.

Уларнинг ортидан Бувиш энани қидириб чиқишган майдончаликлар эргашипти.

Бувиш энани бедазор оралаб олиб ўтишипти.

Эна хиёл кўзларини очипти.

Бувиш энани буғдойзор оралаб олиб ўтишипти.
Энанинг лабларига табассум ингандай бўлипти.
Осмонга термулиб қолипти...

Бувиш эна кўзи очик кўз юмипти.

Уни қишлоққа, уйга олиб келишганда тепалик
остидаги ёнғоқнинг баланд шохида ўтирган Шоҳид
жанозага кеч қолмайин дегандек қанотларини па-
пиллатиб учиб келиб Бувиш энанинг ҳовлисидаги
кўхна қудуқ ғалтагига кўнипти.

Одамлар ҳовлига кириб келишипти.

Шоҳид барчадан бурун овоз солипти:

«Қағғ...».

Во-ой жигарим!

Қумри опа уни қудуқ ғалтагидан ҳайдапти.

Шоҳид тол шохига бориб кўнипти.

«Қағғ...».

Во-ой қизалоғим!

Қумри опа уни тол шохидан ҳайдапти.

Шоҳид том бошига бориб кўнипти.

«Қағғ...».

Во-ой онажоним!

Қумри опа уни том бошидан ҳайдапти.

Шоҳид ҳеч ҳайиқмай, ҳеч кўркмай супа четига
келиб кўнипти.

«Қағғ... Қағғ... Қағғ...».

Шоҳиднинг овози Майдончани тутиб кетипти. У
юз йигирма йиллик ва ундан олдинги тарихни айт-
моқчидай чиранаркан.

Кўз юмган Бувиш энанинг қулоғига жанозада
дод солаётганларнинг овози етипти, чарх ураётган
руҳи қарғанинг овозини илғагандай бўлипти.

Ниманидир тушунгандай бўлипти, ниманидир
эслагандай бўлипти — Шоҳидни танигандай бў-
липти.

«Қарға, Қарғажон...»

Шоҳид ҳам буни билгандай, сезгандай бўлипти.

Қайта қайтмас бўлиб учиб кетипти.

«Эй, Қора Тарих!

Учиб бораётган, эй, Қора Тарих!

Сен нималарга гувоҳ бўлмадинг?!

Нималарга гувоҳ бўлмоқчисан, учиб бораётган,
эй, Қора Тарих?!»

2012 йил, декабрь.

ҚОРА
СОВУҚ

ҲИКОЯЛАР

ОТАМ НЕГА ЖИМ?

Бунақа хангомалар узун қиш кечаларига ярашар эди.

Том ортидан “дук-дук” қадам товуши эшитилса:

— Ана-а, гирой бова келяптилар, — дея ҳовлиқар эдик.

Кўп ўтмай қалин қора лас чопонининг елкаларига қўнган лайлак қорни қоқа-қоқа у энкайиб эшикдан кириб келар ва танча устига қийиқчаси орасида даставез қилиб келтирган туршагу жийдаларни сочиб юбориб:

— Олинглар, эрмак қилинглар, — дея сахийлик кўрсатарди.

Кейин танчанинг тўр томонига ўтиб жойлашар, оёғига иссиқнинг тафти урилиши билан:

— Оҳ, оҳ! — деганича ҳузур қилганини эътироф этарди.

Онам ва сингилларим нариги уйга ухлашга кириб кетишмагунча, отам билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирарди.

Аста-секин танчанинг чўғи ҳам сусайиб, совий бошларди.

Ана шунда унинг ёдига бу йил қишнинг қаттиқ келгани тушиб қолар, бунақа совуқ фақат уруш вақтидагини бўлганини отамга эслатиб, кейин тўсатдан:

— Ўша маҳалларда ўзимиз ҳам жа-а қорувли эдик-да, — деб қоларди. — Ҳар кифтимизда ўрта-миёна одамнинг уч-тўртгаси бемалол давра қурса бўларди...

Отам жилмайиб қўярди.

У отамга нимадандир хавфсираётгандек қараб:

— Ё, нотўғрими? — дерди таҳдид оҳангида.

— Тўғри, — унинг гапни тасдиқларди отам.

— Ана-а, шуни айт-да, — дерди у ўзининг айбини отамга ағдармоқчи бўлгандек. — Нима қиласан гапни опқочиб?

Отам индамай қўя қоларди.

Мен бўлсам, оғзимни ланг очганимча унинг мошгуруч соқолига, ингичка қон томирлари “тўрлаган” юзига, салқиган қовоқлари-ю қўй кўзларига, елкасига... ақалли бигга одам сиғиши ҳам тумон бўлган елкасига ҳайрат аралаш боқиб ўтирардим.

Ташқарида аёз.

Дарахтлар шохидаги сумалаклар ларзон-ларзон. Нариги уйда ойим, укаларим донг қотишган.

Хидир бува туришни хаёлига ҳам келтирмайди, болишни ўмровига тортади.

— Уста Мамасоли катталарга жилпонглаб-жилпонглаб мошин олди, — дейди отамни қандайдир ўзини қизиқтирган машваратга тортмоқчи бўлаётгандек. — Э-э, камбағал қолавераркан-да камбағаллигича! Бири икки бўлмаскан-да! Мана, мену сен. Хизматимиз кимникидан кам? Айт! Кимникидан кам?

У кимлардандир домангир бўлади. Танча устида думалаб ётган попукли, остига мис қопланган носқовогини олиб, кафтига қоқади.

Танчанинг у бурчагида отам ёнбошлаган.

Мен пойгақда.

Отам:

— Тур, ёт энди, болам, — демайди, деса, уч-тўрт кунгача тумшайиб юришимни билади.

Хидир бува пишиллайди:

— Билашан-ку, а-а? Уйушни аптиниям қўйган-маш...

У танчанинг кўрпасини кўтариб носини туфлайди. Оғзининг четларини бош бармоғи билан артаркан, ҳовлиқиб давом этади:

— Уруш вақтида зиғир ёғи қиммат эди. Уста Мамасоли жувоз хайдаб бойиб олди. Бир куни жувознинг ўқи уста Мамасолининг кунда устида турган чап билаги устига тушиб мажақлаб юборибди. Илмоққа яхши илмаган-да! Кўрдингми, гап қаёқда?! Ялпизланиб ўзини пронтовикка ўтказиб олгани билан сирини биламан барибир...

Кўз ўнгимда жувознинг ўқи остида қолган қўлини чиқаролмай “вой-вой” лаб турган уста Мамасоли бутун қиёфаси билан жонланиб, этим жимирлашади.

— Шуларнинг каттачилик қилганига қуясан-да, а, — ичи нимадандир ториқиб кетгандек хўрсинади Хидир бува. — Кал Мусанинг нафасига яқинлашиб бўлмайди ҳозир, уруш пайтида паранжи ёпиниб жон сақлаганини ким билмайди? Ҳамма билади, билади-ю, ҳеч ким буни гапирмайди. Ғани чўлтоқ-чи? Ғани чўлтоқ қўлига пахта қўйиб отган. Э, товба, шуюм гап бермайди-я, — Хидир буванинг сап-сарик тишлари орасидан “қочқин”у “кўрқоқ”ларнинг сирлари тўкила бошлайди. — Шуни айтадилар-да, сув келтирган хору кўза синдирган азиз, деб. — У отамнинг чап елкасига — шалвираб турган бўш енгга ўгринча назар ташлайди. — Саниям қўлинг урушда қолган-ку, — дея маслаҳат беради. — Ҳукуматга арза қилиб бор-да, ортингдан манам борай, шунча хизмат қилиб битта мошин минсак минибмиз-да, а?!

Отам тилга киради.

— Оббо, Хидир полвон-ей! — дейди.

Сира бир-бирига ўхшамайдиган феъли бор-да иккаласиниям. Ҳайронман, қандоқ ўртоқ бўлиб қолишган экан.

Хидир бува “кўмиб келган қахрамонлиги”нинг устини тинимсиз қимирлаётган лаблари билан оча бошлайди:

— Урушга кетганингдан кегин, ўртоқ, маниям юрагимга олов тушди. Чидолмадим. Ҳа-а, чидолмадим! Патирнинг бир четидан тишлаб олган луқ-мани кўз ёшимга кўшиб зўрга ютдим. Ишон, зўрга ютдим. Кемтик патирни раҳматли онагинамнинг кўлига тутқаздим-да, йўлга тушдим. Орқамга қарамадим. Ҳа-а, қарамадим! Сезиб турибман, аммо-лекигин онамнинг кўзларида ғилт-ғилт ёш... Ўзим ҳам йиғлаб юбормай деб қарамадим. Шундан кейин бошланиб кетди. Машқ қилдирди, кегин жанг майдони, кегин... кегин... Э-ҳе! — у калласини қимирлатиб, пешонасига шапиллатади. — Неларни кўрмади бу бош. Одамнинг боши — сойнинг тоши эмиш, сойнинг тоши бўлганда ҳам минг сойники бўлса кераг-ов!

Хидир буванинг ҳикояси мени оҳанрабодек ўзига жалб этади. Назаримда, отамдан кўра Хидир бува анча улуғвордек.

Аллақандай ўкинчни ҳис этаман.

Ташқарида аёз.

Танча муздек.

Отам жим.

Хидир бува оқ оралаб қолган мўйловини бармоқлари орасида секин-секин товлай бошлайди.

Мени уйқу босиб, Хидир буванинг товуши секинлаша бошлайди, оғзи қимирлаётганини ғира-шира ҳис қиламан. Сўнгра уни қоронғилик ютади. Кўз ўнгим жимирлашиб, қалқиб кетаман...

Ташқарида аёз.

Хидир бува ҳикоясининг энг қизиқ жойига келган бўлади.

— Шу десанг, ўртоқ, ўзимизникилар ҳам қочар-

кан-э! Каттадан-кичиги орқасига қарамайди, де! Кам эдик-да!.. Мўр-малахдек немис келяпти, тумандек бостириб... Энг олдинда Гитлер!

Отам нотинч қўзғалиб қўяди.

— Оббо, Хидир полвон-ей!

— Ҳа-да.

— Оббо, Хидир полвон-ей!

— Рост, анави Гимлер, Гибелс деганлариям бор.

Отам кулимсираб ёқа тутамлайди.

— Ё, валлохи аълам?!

Хидир бува ҳақиқий қаҳрамон қиёфасига киради, томирлари бўртиб турган қўлларини мушт қилиб, танча устига қўяди, кўзларини бурчакка, бир нуқтага қадайд.

— Мен ҳам қочмоқчийдим, — гўё ўзининг афсонавий қаҳрамон эмаслигини, ҳар қандай буюкда ҳам инсонга хос камчилик бўлишини уқтиргандек давом этади: — Лекигин... Лекигин бузуқ танкни ичида командир пусиб турган экан. У пистолетни ўқталиб қочаётганларга “қайт” дейди, ҳеч ким кулоқ солмайди. Ўрис борми, чулчут борми, ҳамма қочяпти қарасам — жон ширин-да. Мен ҳам энди қочмоқчи бўлиб турувдим, командир тўппончанинг нақд оғзини менга тўғрилаб: “Сангинов, қочаман деб ўйлама, кўксингдан дарча очиб қўяман, пулемётнинг ёнига бор”, деди.

Мен қанча уринмайин, бузуқ танкнинг ичида тўппонча ўқталиб турган командирни тасаввур этолмасдан, Хидир бувага зичроқ қадаламан.

— Пешонада ёзилган экан-да, дедим ўзимча, — у хикоясида давом этади, — аммо-лекигин шарафли ўлим эканлигини билардим. Ҳа-а, билардим! Таваккал, деб пулемётнинг ёнига бордим, ётдим. Қўлим тепкида. Юрагим дук-дук уради, де. Немис тумандек бостириб келяпти. Кўзимни юмдим... Э-воҳ, ха-

ёлимда туғилган кулбам, иккаламиз алаф ташиган тепаликлар, адирлар, улоқ чоғиб юрганимиз сойликлар келади. Кўзимни очаман. Немис тумандек яқинлашиб қопти...

Хидир бува чайналади, оғзидаги конфетни ютишга кўнгли бўлмади шимиб юрган болакайдек маза қилиб сукут сақлайди. Тоза танг қилиб, кейин улаб кетади:

— Ана ўшанда Гитлерни қирқ-эллик қадам нарида кўрдим. Қўшиннинг олдида келаётган экан. Тишларим гижирлаб кетди! Мендан ўтиб бўпсизлар, ортимда она юртим, дедим, сизларга ҳужум қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман, деб тепкини босаверибман-босаверибман, бир маҳал мундо-о-оқ қарасам, арраланган теракдек бўлиб немисларнинг ўлиги қа-а-ато-о-ор чўзилиб ётибди...

Отам негадир кулгусини яширмоқчи бўлиб, кафти билан оғзини тўстанча:

— Оббо, Хидир полвон-ей! — дея ўзи билган гапни такрорлайди. — Гитлер ҳам ўлди, де?

— А, йўқ, — дейди Хидир бува кулли ишонч билан. — Қисталоқни олиб қочиб кетишган экан, заҳар ичиб ўлганини кегин кинода кўрдим.

— Оббо, Хидир полвон-ей!

— Кўзларимга ишонмай қолдим. Ёв қочгач, бузуқ танкнинг ичидан командир чиқиб келди, ранги пахтадек. Мени қучади, ўпади, йиғлайди, ҳақиқий геройсан, дейди қисталоқ.

Ташқарида аёз.

Отам жим.

Жунжикиб кетаман. Нега отам ўз қаҳрамонликларидан гапирмайди, дея алам билан ўйлайман. Балки Хидир бува айтмоқчи, Ғани чўлтоққа ўхшаб...

Хаёлимга илкис келган бу фикрдан кўзларим ярқ этиб очилар, мудраб ўтириб сесканиб кетардим.

Хидир бувага ҳавасим келади.

Танча четида ўтирган отам кўзимга жуда ғариб, ожиз кўринар, унга қандайдир раҳмим келаётгандай бўлар эди.

— Ҳа-а, — Хидир бува афсус ва надомат билан бош чайқайди, — командирумиз мени қучиб, ўпиб, ҳақиқий қаҳрамонсан, деб йиғлаб турганида бир дайди ўқ келди-ю, унинг курагидан уриб, кулатди. Оғзидан қон келди-ю, жон берди. Геройлигимни у билан бирга кўмиб келдим, ўзим кўмдим! Ҳа-а, ўзим кўмдим!

У туйқусдан жимиб қолади.

Отам ҳамон сукутда, лекин кўзларида огир ғам юки.

— Юрипмиз-да! — Хидир бува хўрсинади. — Ялпизланиб-ялпизланиб уста Мамасоли мошин олди, жувознинг ўқи остида қолган қўлини урушда бўлган деб ёздирган-да...

Ташқарида аёз.

Хидир буванинг оғзи қимирлайди, гаплари эшитилмайди. У қачон туриб кетгани-ю чироқнинг қачон ўчганини, ўрнимга ким ётқизиб қўйганини билмай қоламан.

Баҳор келиб, кунлар илиди.

Дарвоза олдида турганимча хат ташувчи ҳозиргина ташлаб кетган телеграммани қайта-қайта ўқийман.

Ҳамон гўдак эканман.

Узун қиш кечалари танча атрофида нақадар ҳаяжонли, серзавқ кечарди. Отам, отажоним дунёнинг бетама ишини жимгина сўйлаб ўтирган экан бу кечаларда.

Хидир бува...

Ҳамон эсламан узун қиш кечаларини.

Хидир бува машина олиб, гердайиб юрибти. Гоҳи-гоҳида маърака-маросимларда унинг сўзлари қулоғимга чалиниб қолади:

— Ўша маҳалларда ўзимиз ҳам жа-а қорувли эдик-да, ҳар кифтимизда ўртамиёна одамнинг тўрт-та-бештаси бемалол давра қурса бўларди...

Отамнинг номига келган телеграмма: “Ҳурматли қуролдош дўстимиз Исо Одилов! Сизни 19-тепаликни эгаллашда фаол қатнашганингиз учун тақдирлашган, лекин баъзи сабабларга кўра топширилмай қолган “Қизил Юлдуз” орденингизни олиш тантанасига таклиф этамиз. Полк командири И. Е. Заикин”.

Ҳарфлар орасидан нималардир чиқиб, кўзларимга қадалади...

Беихтиёр кўз ўнгимга болишни ўмовига тортиб нималарнидир айтаётган Хидир бува келади.

Оғзи қимирлайди, гаплари эшитилмайди.

Ташқарида аёз.

Танча муздек.

Кеча узундан узоқ.

Отам эса...

У ҳамон жим.

1979 й.

МАКТАБ ҚОРОВУЛИ

Эшниеъз чол эрта уйғонади. Намозини ўқиб, мол-ҳолларга қарайди-да, чойини ичиб мактаб томон жўнайди. Унга йўлда саҳархез кишилар дуч келади. Чолнинг қаёққа отланганини кўриб-билиб турган бўлишса-да, салом бериб, кўнгил учун сўрашади:

— Ишгами, Эшниеъз ота?

— Ишга.

— Э, яшанг.

— Эрмак-да.

— Нимасини айтасиз.

Эшниеъ чол мактаб қоровули.

Баъзилар, сизга шу даҳмазанинг нима кераги бор, оёқни узатиб ётмайсизми, дейишади. У беозоргина илжайиб, ўрганиб қолганман-да, мактаб болаларини кўрмасам турулмайман, деб очиғини айтиб қўя қолади.

У ўз мулк-моликонасини текшираётган заминдордек дастлаб мактаб ҳовлисини бошдан-оёқ айланиб чиқади.

Тонг қоронғусида қоғоз парчалари, хас-чўпларни битта қолдирмай йиғиштириб олишига бошқалар ҳам ҳайрон қолиб, чолнинг кўзи қандай кўраркан-а, дея ажабланишади.

Сўнгра майдончадаги гулларга сув қўяди.

Иши тез тугайди.

Йўл бўйидаги қадимий чинор улканлигидан мактаб ҳовлисининг деярли ярмига олачалпоқ соя ташлаб туради.

Унинг остида ерсупа бор, Эшниеъ чолнинг супаси, дейишади. У ишини тугатиб, қоровулхонадан шолча олиб чиқиб супага ёзади. Чордона қуриб ўтиради. Бирин-кетин муаллимлар ҳам кела бошлайди. Улар чолга қуюқ салом бериб ўтишади. Баъзилари сўраб қолади:

— Ҳаммадан аввал келиб олган экансиз-да?

Эшниеъ чол хижолатомуз жилмаяди:

— Энди-и... мактаб эшикларини очиб турайлик дедик-да.

— Омон бўлинг, отахон.

— Илмингизга худо барака берсин.

Эшниеъ чол яна кимларнингдир келишини ин-

тиқ кутаётгани унинг юз-кўзларидаги ифодалардан яққол билиниб туради. Кутаётгани — болалар. Мана, ниҳоят, болаларнинг ҳам қораси кўринади. Уларнинг баъзилари мўмин-қобил кўринса-да, бари шумтака — бир-бирларини туртишиб, қувлашиб-қочишиб кела бошлашади. Эшниеъз чолнинг ортига келиб яширинадиганлари ҳам топилади, ундайлар зўравонни чолга кўрсатишиб:

— Бобо, қаранг, — дея ўзларини унинг паноҳига оладилар.

Бундай лаҳзаларда чолнинг боши осмонга етади. Унинг мамнун эканлигини насиҳатга ўта бошлаганидан ҳам билса бўлади. Хуштак чалманглар, хуштакни ўғрилар чалиб, бир-бирларини чақиради, дейди у. Бир-бирларингни туртманглар, ургандан туртган ёмон, дейди. Болалар салом бериб ўта бошлашганида, у беихтиёр ўрнидан туриб кетади, кўзлари чарақлайди, кўлини кўксига кўяди:

— Ваалайкум ассалом. Баракалла, баракалла.

Қий-чув тиниб, дарс бошлангач, у ёнбошлайди. Тилининг остига бир чимдим нос ташлаб олиб, қандайдир хаёлларга берилади. Ўтган-кетганга, қани-и носдан битта отсинла-ар, дея манзират қилади. Нос олиб юрмайдиган носкашлар илжайиб келаверишади. Нос баҳонасида у ёқ-бу ёқдан суҳбат ҳам кетади.

— Бу йил пичан қалай бўлди?

— Чалғи кутиб белга уриб ётипти.

— Дуруст-дуруст. Подани суғоргани ҳалиям Ҳасан ҳовузга олиб боришяптими?

— Ҳа, ҳалиям ўша ёққа олиб боришяпти.

— Бир замонлар биз ҳам подани Ҳасан ҳовузга суғорардик.

Пода боққан йилларини эслаб, Эшниеъз чол хаёлга чўмади, кўз ўнгидан дашту далаларнинг ман-

заралари ўтади, димоғига турфа гиёҳларнинг хиди уфургандек бўлади, оғир хўрсинади. Суҳбатдошининг туриб жўнаганини пайқамай ҳам қолади.

Эшнӣёз чол баъзан зерикади. Қаёқларгадир кетгиси келади. Қаёққаям борарди? Қолаверса, иши шу — мактабга қоровуллик, ўтириши керак. Фаррош аёллар у ёқ-бу ёққа супурги уришади. Сўнгра қўлбола ёғоч ўриндиқда қатор тизилишиб ўтирганча ғийбатни бошлашади. Эшнӣёз чолнинг қулоғи динг бўлади, баъзида қулоғига чалинган гапларнинг бердисини эшитишга ичида қизиқиши кучайиб бораётганини пайқайди-ю, астағфирилло, астағфирилло, деганича истиғфор айлайди.

Кейин негадир:

— Ҳай, қуриб кетсин-а! — деб қўяди.

Ёгин-сочинли кунларда супа бўшайди.

Чинор ҳам алланечук мунғайиб қолгандек кўрилади.

У танафбус бўлишини сабрсизлик билан кутади. Қўнғироқ чалиндими, бас, болалар чолнинг олдига ёпирилиб келишади. Бир-бирларига гал бермай чувиллашади:

— Бобожон, битта эртак айтиб беринг.

— Биттагина...

— Э, қўйинглар-э, — чол қўл силтаб, қиёфасига жиддий тус бермоқчи бўлади-ю, эплолмайди, илжайиб юборади.

Юзига қон тепади.

Болалар тиқилинч қилавергач:

— Қўймадиларинг-да, — дея жисму жонига таралган аллақандай ҳузурданми, бошқа нарсаданми, кўзларини бир оз қисганича ўйланиб қолади.

Болалар ялинаверишади:

— Жо-он бобожон!

— Айтгингиз келиб турибди-ку.

Қора-кура мунчоқ кўз болакайларнинг мўлтайиб туришлари унинг кўнглини юмшатади. Дадилла-ниб, икки тиззасининг устига иккала кафтини тираб... тантанали сукутдан сўнг бошлайди:

— Шу-у Гермонияда кетяпми-из, қўлда бешотар! Бир пошист ўтди олдимиздан — ҳаҳҳ дедим! Пешонасидан ўқ тегди пошистнинг — йиқилди, чўзилди, жон берди! Ортидан яна бири келяпкан экан. Уям уҳ дедию кетди...

— Кейин-чи, кейин?

— Шошманглар. Гапнинг бердисини эшитинглар-да!..

Болалар жим бўлишади. Қийшанглаб-қийпанглаётганларини туртишиб, дўқ уришиб тинглашга мажбур қиладилар.

Сукунат.

Эшниеъ чолнинг кўзлари яна ўша-ўша ғалати ифодаларга тўлади. Эртаги ҳам ўша-ўша. Унинг урушда кўрган-билгани шу. Қахрамонлиги-ю хотираси ҳам шугина, холос. Уруш ҳақида бошқа гап айтолмайди.

Эшниеъ чол бир пиёла қайноқ чой илинжида қоровулхонага кирди. Печкадаги оловнинг тафтидан икки бети қип-қизариб кетганича қоровулхонадаги тахта караватнинг ўртасида Ҳамида деган фаррош аёл жун титиб ўтирарди. Бир томонида урчуқ, иккинчи томонида пўстак парчаларидай сочилган титувсиз жун. У ўгирилиб Эшниеъ чолни кўрди-ю, ёш болани тергаётгандай:

— Эшикни ёпинг, эшикни, — деди.

Эшниеъ чол эшикни ёпиб остонада нима қиларин билмагандек хижолатомуз туриб қолди.

— Қаёқларда юрасиз-а? — тергашда давом этди фаррош.

- Орқа ҳовлидайдим.
- Директир сўради сизни.
- Ҳалигина кўрувди-ю.
- Билмасам, дарров учрашсинлар, деди.

Эшниеъ чол кифт қисди. Йил ўн икки ой унинг директор билан шошилинич учрашадиган иш-юмуши бўлмасди, шунга ажабланди.

Директор ўз хонасида нималарнидир ёзиб ўтирарди. Чол томоқ қирди.

— Келинг, — директор креслога ястаниб ғалати илжайди.

— Шу... Ҳамида айтдики... — чол энди сўз бошламоқчийди, директор шу лаҳзада туйқусдан ҳол сўрашга ўтиб қолди:

- Аҳвол қалай?
- Тузук...

— Миҳдек бўлиш керак! — директор кўзларини чақнатиб бош бармоғини кўрсатди. — Бугун армия ташкил топган кун-а? Учрашув қиламиз, хабарингиз борми?

Эшниеъ чолнинг бундан хабари йўқ эди. Нима деярини билолмай иккиланиб қолди.

— Шунақа, — директор ўзининг сўзини ўзи тасдиқлаб давом этди. — Болаларга ота-боболаримизнинг жасоратлари ҳақида сўзлаб берсангиз. Ахир, урушда бўлгансиз. Немис-фашист босқинчиларидан бир нечасини ер тишлатгансиз. Танклару пушкалардан ҳам бир-иккитасини яксон қилган бўлсангиз керак. Ўқувчилар даврасида ана шуларни айтиб бериш керак-да, энди. Эсдан чиққан жойларига қўшиб-чатилса ҳам майли, ёлғон айтдинг, деб биров ёқангиздан тутмайди, келишдикми? — директор ишшайди.

Эшниеъ чол қизариб кетди ва ўйланиб қолди:

нимаям дерди? Директор сўраяпти-я, кўпчиликка йўл-йўриқ кўрсатадиган катта одам, йўқ деб бўлади-ми унга? Ер остидан қанчалик тикилмасин, у директорнинг ҳазиллашаётганини ҳам, жиддий айтаётганини ҳам фарқлолмади.

Қулоғига яна ўша сўз ўқдек урилди:

— Келишдикми?

Эшниеъз чол сесканиб бош ирғади.

Шундан сўнг чиқиб ўз ишига машғул бўлди. Учрашув ўтказиладиган синфнинг печкасига кўмир қалади, ўт ёқди.

Каттакон қаҳрамонни кўрар эканмиз, дея кириб келишган болалар олдинги парталарда ўтириш учун талашиб-тортишишди.

Директор каламининг орти билан столга ура-ура тўс-тўполонни тинчитди. Кейин у армия тўғрисида, уруш ҳақида гапирди, ҳозирги кун билан боғлади.

— Мана-а, бугун шу муносабат билан ўтказиладиган учрашувимизга, — дея асосий мақсадга кўчди у, — мактабимизнинг заҳматкаш қоровули Эшниеъз Тошниеъзовни таклиф этганмиз. Марҳамат, сўз сизга, ўртоқ Тошниеъзов!

Болалар бирваракайига ие, деб юборишди.

Эшниеъз чол ўрнидан турди.

У нажот кутаётгандек теварак-атрофга мўлтираб нигоҳ ташлади. Йўталди. Қўлларини қаерга қўйишни билмай дам кўксига чалишгирди, дам саланглаиб осилтирди. Бироз титроқ товушда ҳикоясини бошлади:

— Шу-у, Германияда кетяпмиз, қўлда бешотар!..

«Гурр» кулги кўтарилди. Чолнинг оёғидан мадор қочиб, кўз ўнги қоронғилашди. Болаларнинг кулгиси уни ҳайрон қолдирган эди. Ҳар гал танаффусда, биттагина айтиб беринг, деб ялиниб-ёлворадиган болаларнинг ҳозирги ҳолати унга тушунарсиз эди.

Чол директорга қаради. У қўлидаги бояги қалам билан столни тақиллатди.

Болалар жим бўлишди.

— Давом этинг, — директор негадир чолга ҳам ўқрайиб қаради.

— Бир пошист ўтди олдимиздан, — «давом этди» Эшнӣёз чол, — ҳаҳх, дедим. Пешонасидан ўқ тегди пошистнинг — йиқилди, чўзилди, жон берди! Ортидан яна бири келяпкан экан, уям уҳ деди-ю кетди... — сўнгги жумлани чайнаб, қийнала-қийнала айтди.

Синфни бошга кўтаргудек қаҳқаҳа янгради. Эшнӣёз чол янаям ҳайрон бўлди. Жойига ўтирмоқчи бўлганди, директорнинг афти бужмайиб:

— Тамомми? — деб сўради.

— Тамом бўлди, тамом бўлди, — чолнинг ўрнига болалар чуғурлашиб жавоб беришди.

Директор пешонасини қашиганча ўрнидан турди.

— Ўртоқ Тошнӣёзов фалон-пистон фронтларда шундай-шундай қаҳрамонликлар кўрсатган, — дея ўзининг уруш ҳақида эшитган-билганларини айтиб бергач, директор учрашув тугаганини маълум қилди.

Болалар ўзларини эшикка урдилар.

Эшнӣёз чол уларнинг чиқиб бўлишларини кутди. Директор йўл бошласин, ҳар қалай раҳбар одам.

— Бешинчи «А»га йўлаб бўлмайти — музхона! — гўлдиради директор папкасини қўлтиғига қистираркан, унга тегишли қилиб.

Эшнӣёз чол тушунди. Енгил тортди. Ташқарига йўналди. Кўмирхонадан кўмир тўла челак ва куракчани олди. Муаллимлар хонасининг рўпарасида Саиднинг ерга урса қўққа сапчийдиган невараси ўқийдиган синф; унинг дастидан арзу дод қилмаган му-

аллим йўқ. Шу болани кўрса Эшниеъ чолнинг юраги ғалати бўлиб кетади. Ўғлимга деб, унинг онасига нон ҳам синдириб қўйганини эслайди, Саиднинг ўгли қандайдир жигаридай туюлади.

Эшниеъ чолнинг мижжалари намланди.

У бориб бешинчи «А»нинг эшигини очди. Болалар дув ўгирилишди. Чол ўнғайсизланди. Муаллимга қаради. У бош ирғаб машғулотини давом эттираверди. Чол дераза ёнига борди. Чўнқайиб чўян печканинг кулини тозалай бошлади. Қулоғига муаллимнинг сўзлари кириб турди. Бу сўзлардан у ҳеч вақони англамаётган бўлса-да, зап илми бор-да, барака топкурнинг, деб ўйлади. Ишини тугатгач, Эшниеъ чол челакни кўтариб чиқиб кетди. Куракчани печка устида унутиб қолдирди. Бу ташқарига чиққанида хаёлига келди. Қайтиб кирмади. Челакни ерга қўйиб белбоғи қатидан носқовоғини олди ва кафтига бир чимдим нос тўқди.

Уни хаёл элитди. Кўз ўнгида ранго-ранг ҳалқачалар жимирлаша бошлади. Пешонасидан негадир совуқ тер чиқиб кетди. Айни шу лаҳзада қандайдир юмуш билан йўлакка чиққан директор у томон кела бошлади. Чол каловланиб қолди.

— Ўзи икки фашист ўлганидан кейин нима бўлувди? — деди директор кинояли тарзда Эшниеъ чолнинг оқариб кетган юзига қараб қўйиб. — Шу бўлган гапми ўзи? Урушга борганларнинг ўзлариям тўқишса кераг-ов! Наҳотки, иккисиниям ўзингиз отган бўлсангиз? Тушингизда эдимиз, ўнгингиздами? — директор шундай деб изига қайтаркан, барча саволларнинг жавобини ўзи топгандай, — гапниям эплломайсиз-а, — деганича хулоса қилди.

Эшниеъ чол шомда уйига келди. Кампири танча четида белини тўнга ўраб, инқиллаб ётарди. Чолнинг унга ичи ачиди, бироқ тилида:

— Ётаверар экан-да, — дея тўнғиллади.

Кампирнинг кўзлари ялтиради, ўрнидан кўзғалишга уриниб:

— Жўрттага ётипманми, чол, омонатини тезроқ ола қолса эди, — дея хира кўзларида ёш кўринди.

Чолнинг юраги ториқди. Ҳовлига чиқди. Тўлин ой муздек нур сепарди. У сомонхонага кириб, тоғорага сомон олди, оғилга олиб келиб, сигирнинг охурига солди, охуридаги нишхўрдни эшакка ташлади. Қайтиб уйга кирганда, кампир уйқуга кетганди. У аҳён-аҳёнда ихраб, ғўлдираб, инқиллаб қўярди. Эш-ниёз чол танчанинг кўрпасини кўтариб косов билан чўғни кўзғади. Танчанинг бошқа бурчагига ўзи ёнбошлади. Уйқуси келмади. Кампирига айтган гапи учун афсус чекди.

Учрашувни, директорни кўнгли ғашланиб эслади.

Эш-ниёз чол субҳи содиқда уйғонди. Қор қалин ёғибди. Қурук таппи келтириб, ўчоққа қалади. Ўт ёқди. Молларга қараб келгунча қумғондаги сув қайнаб, таппидан кўр тушганди. Кўрни танчага солди. Дастурхон ёзди. Чой дамлади. Шопиёлада кампирига илиқ сув келтирди, олдига дастшўй қўйди.

— Ўзим чиқардим, — деди кампири ийманиб.

— Соғайиб ол, кейин чиқасан, — деди чол кечаги аччиқ гапи учун узр сўраётгандай.

Улар жимгина нонушга қила бошлашди.

— Ишга бормадингиз? — кампирнинг меҳри ийиб Эш-ниёз чолга саволомуз қаради.

— Энди бормайман.

Кампирнинг чехраси очилди.

— Яхши қиласиз...

Бироқ орадан ярим соат ўтар-ўтмас Эш-ниёз чол маҳсисини кия бошлади.

— Қаёққа? — деб сұради кампир.

— Бир кўчага чиқай-чи, — деди чол.

У маҳси устидан тўзибгина қолган калишини илди-да, ташқарига чиқиб кетди.

1981 й.

НОМУС

Ўзининг дурадгорлик ашқол-дашқоллари солинган эскигина қора сумкасини кўтариб, ҳассасини негадир ерга жаҳл билан “дўқ-дўқ” урганича, уста оқсоқлана-оқсоқлана бировнинг ҳовлисига кириб борди.

Унинг эғнидаги ранги-туси ўчиб кетган гимнастёрканинг икки кўкси орден-медалларга тўла эканлигидан оқсоқланиши ҳам, ҳассани ерни тешиб юборгудек уриши ҳам бежиз эмаслигини пайқаш қийин эмасди. У урушнинг бошидан охиригача қатнашиб иш кўрсатиб қайтганлардан, зардаси-ю ўзини тутиши ҳам шунга яраша эди.

У урушдан қайтгач, икки-уч йил ҳеч ишга қўли бормай юрди-ю, кейин эски касби — дурадгорлиги ёдига тушиб қолди, асбоб-ускуналари солинган сумка офилхонада қандай қўйиб кетган бўлса, шундай турган экан, уларни олиб, мана энди иш бошламоқчи.

У кириб келган ҳовлидан ҳам урушга ота-ўғил кетиб, қайтишмаган. Қирқ ёшида ҳам эридан, ҳам ўғлидан айрилиб, икки қўли бир тепа бўлиб қолган боёқиш аёлнинг намгарчиликдан уйи нураб, шунинг томини очиб таъмирлаб олмоқчи эканлигини устага айтишувди, мана, у келиб турибди.

Уста ҳеч қаёққа қарамай, ўзини кутиб олиш учун чиққан аёлга ва унинг ортида турган ўн икки-ўн уч ёшлардаги қизалоққа эътибор ҳам бермай, ҳовли-

нинг ўртасигача юриб борди-да, ўсиқ қошларининг ўртасини тугунча қилиб, пешонасини тириштирганча негадир олхўри дарахтига қараб:

— Чакка кўп ўтибди-да?! — деди нималарнидир башорат қилмоқчи бўлгандек.

Олхўрининг тепа шохи шамолда қимирлаб қўйди.

— Томсувоғида сомони кам бўлган шекилли, — деди аёл куйлагининг елкасига солинган катта ямоқни қўли билан яширишга урингандек ҳадеб елкасини ушлаб-ушлаб қўяркан.

Уста негадир жаҳл билан:

— Ёмғир ҳам жа-а ёғди-да, — деди ва кейин. — Ўзи неччи тўсинли эди? — деб сўради ниманидир эсига туширмоқчи бўлгандек.

— Етти тўсинли...

— Ҳа, дуруст, каттагина экан.

— Ҳаммамиз сиғишиб ўтирардик-да, — деди аёл кўзлари намланганча марҳум эри ва ўғлини ҳам назарда тутиб.

— Тўсинлар бутми, чиримаганми?

— Арча тўсинлар, яхши турибди.

— Васса-чи?

— Қамиш ташаймиз.

— Қамиш вассадан кейин.

Аёл нажот истаётгандек теварак-атрофга аланглаб, ҳовли этагидаги қоратолни кўрсатиб:

— Толни кесамиз, — деди.

— Ким эккан? — деб сўради уста ўрнидан қимирламаган бўлса-да, ҳассасини негадир ерга дўқ-дўқ уриб қўйганча.

— Ўзи-им.

— Унда майли, кессак кесаверамиз.

— Сомон ҳам йиғиб қўйганмиз, — деди аёл уйи-

ни таъмирлашга тайёргарлигининг пухта бўлганини билдираётгандек.

— Пулларинг ҳам борми? — деб сўради-ю, уста саволининг бемаънилигидан ўзининг жаҳди чиққан-дек ҳассасини ерга янаям дарғазаблик билан урди.

Вассанинг иложини қоратолга кўзи тушиб топган аёл энди пулнинг ҳам иложини қилмоқчи бўлгандек теварак-атрофга олазараклик билан қараб олди-да:

— Йўқ, — деди ва нигоҳида қандайдир норозилик аломатлари пайдо бўлди.

Уста пешонасини тириштирди.

— Мен ишлаётганимда ҳар куни қишлоқнинг кексаларидан битта-битталаб олдимга чақирасизлар, — деди у аёлга илкис қараб қўйиб.

Аёл унинг нега бундай деяётганининг боисини тушунди ва маъқуллаб бош ирғади.

— Кимни айт десангиз, мана, Руқия бориб айтиб келади, — деди у ортида турган қизчани кўрсатиб.

Қизча қандайдир муҳим юмушни бажариб, яшаётган уйларининг таъмирланишига ҳисса қўша олишидан суюнгандек синиқ мамнунлик билан илжайиб қўйди.

— Кимниям айтарди, — деди уста қандайдир пинҳоний нияти яширилган сохта камтарлик билан. — Мана, бир куни Мўмин чолни айтиб келади, ўзларингизга ҳам қариндош...

— Мўмин бобонинг ўзлариям айланиб келиб қоладилар, — деди аёл устанинг таклифини маъқуллаб.

— Унда янаям яхши, — уста қишлоқ қарияларидан яна кимларнидир кўз ўнгига келтирмоқчи бўлгандек, лабини чўччайтирганича, — яна бир куни Раззоқ бобони айтар, — деди.

— Хўп бўлади, — дея аёл бошини эгди.

Аёлнинг мана шундай сомеона ҳолатидан фойдаланиб қолишни кўзлаган уста шунчаки қўшиб кетишни истагандек:

— Мулла Боймуродни айтар... — деди-ю, тек қотди. Аёлнинг туйқусдан туси ўчди.

У ортида турган қизчага:

— Бор, итга сув бер, — деди.

Қизча кетди.

— Мулла Боймуроднинг дарвозасига ҳеч ким йўқлаб бормади, — деди аёл. — Унга мениям куним қолгани йўқ.

— Нега? — бақириб юборди уста.

— Негалигини ҳамма билади.

— Бас! — деб қичқирди уста хассаси билан негадир олхўрининг танасига тарсиллатиб тушириб қолиб. — У менинг акам, у урушга бормаган бўлса, мана мен борганман, у хизмат қилмаган бўлса, мана мен хизмат қилганман! Олти йил юрдим, оёғимдан ажрадим! Мана буларни кўксимга беҳуда тақиб қўйишгани йўқ!

— Мени эрим қайтмади, — аёл, сеники нима бўпти дегандек устанинг оёғига ва кўксида ярқираб турган орден-медалларга нафрат билан қаради. — Ўғлимдан ажрадим!

Аёлнинг кўзларига ёш тўлди.

Туйқусдан устанинг жаҳлидан, дўқ-пўписасидан асар ҳам қолмади.

У кўксини яширмоқчи бўлгандек елкаларини қисиб, энкайиб олди.

Аёл ортига буриларкан:

— Ҳо-ой, Руқия, — деб чақирди қизини, устани эсдан чиқаргандек бўлиб. — Итга сув бердингми?

Уста хассасига амаллаётгандек суяниб, сумкасини зўрға кўтаргудек бўлиб чиқиб кетаркан, туйқусдан хаёлига нимадир келиб қолгандек ортига

бурилиб, аввал ҳассасига, кейин олхўрига хавотирланиб қаради — дарахт шохларидаги гунчалар энди-энди барг чиқара бошлашган эди.

2009 й.

ҚОРА СОВУҚ

Талаба ёзги таътилга чиққач, кунаро мардикор бозорига бориб, ўнг келган майда-чуйда юмушларни бажариб юрди. Бир-икки даъфа темир йўл вокзалида кўплашиб вагондан юк ҳам туширишди. Шу тариқа бироз пул ишлади ва туғилган қишлоғига жўнамоқчи бўлди.

Унинг қишлоғи тоғнинг этагида. Тепаликлар ва адирлар бағрида жойлашган.

Талаба шаҳар дўконларига бир-бир кириб, катта бойваччалардек кўзига кўринган нарсаларнинг нарх-навосини сўраб-суриштириб юрди, аммо ҳеч нарса харид қилмади.

У оладиганини қишлоқ дўконидан олишни ўйлади. Шуниси маъқул экан.

Шундай қилиб, талаба туғилган қишлоғига бормоқчи эди.

У ўқиётган институт вилоят марказида жойлашган. Вилоят марказидан туман марказигача автобусда уч соатлик йўл. Туман марказидан у ёғига — талабанинг қишлоғигача машинада ярим соатда етиб олса бўлади-ю, аммо транспорт масаласи чатоқ, уч-тўрт соатлаб кутиб қолиб кетишиям мумкин.

Талаба ҳаммасини ҳисобга олди: эрта саҳар йўлга чиқса, машина кутишу бошқа оворагарчиликлар билан туш маҳали ёки бир-икки соат ҳаяллаброқ қишлоғига етиб бориб, дўкон олдидаги бекатга тушса бўларкан. У, ҳатто, дўкон ёнидаги пахса девор

остида носвой капалаб қатор тизилганча ҳангома-лашиб ўтирган тенг-тўшларини, умрини шунда гап билан ўтказаетган бошқа ҳамқишлоқларини ҳам хаёлан тасаввур этди. Улар билан қай тарика кўришиб-сўрашишни кўз ўнгига келтирди. Мободо, Тилла бобо деганлари ҳам шу атрофда ўралашиб юрган бўлса, уни танимасликқа олганича:

— Ие, ие, Тоживоймисан? — деб сўрайди.

— Ҳа, Тоживойман, — дейди у.

— Қара-я, жа-а кўп ўқиб юбормадингми? — деб ўсмоқчилайди Тилла бобо.

— Ҳали яна бир йил бор.

— Дуруст, дуруст. Еб, ичиб — танини қилиб юрда, ишқилиб, отанг ҳам жўжабирдай жон, пул беринг деб уни қийнама...

Шундай қилиб, талаба эртаси куни тонг саҳардан йўлга чиқди.

У қишлоғига ўз мўлжалидан ярим соат барвақт етиб бориб, дўкон олдида автобусдан тушди. Талаба толиблик қилиб юрган кезларида бу дўконни пахса девор остида ўтирганлардан бирови ҳали ўз тасарруфига олиб унинг бир бурчагида буғдойнинг тенг ярмини кепакка айлантириб берадиган тегирмон қурмаган, тракторни мойлайдиган қорамой каби чигит ёғи чиқазиб берадиган мойжувозини ҳам шу бинога тиқиштирмаган кезлар эди, у чоқларда дўконни дўкон эмас, магазин дейишар, магазин пештахталаарида ҳар турли нарсалар кўз-кўзланиб тургани билан қишлоқ аҳлининг ҳаммасиям у ерга кириб боришга юраги бетламасди, нега деганда курғур пул деганларига бу ерлар олислик қилармиди, шувоғу янтоқзорлар оралаб ўтган йўллардан йил ўн икки ойда ҳам етиб келолмасди. Лекин болалар ланка ўйнамоқчи бўлишса, тепиш қулай бўлсин деб ланканинг остига илгариги замонлардаги каби юпқа тош

эмас, чақа ёпиштириб тепиб юришарди. Айниқса, Зокир лайлак деганлари хўп ланкавоз эди, бир тепишда оёқ узмай чошгоҳда бошлаган тепишини говгумда тугатарди. Шу сабабли, унинг пойафзали ҳамиша тўзиб юрарди. Ланкага ёпиштирилган чақанинг рақамлари ўчиб кетганидан унинг қимматини билиб бўлмасди.

Пахса девор ости талаба кутганчалик бўлмаса-да, ҳарқалай, бўш эмас, уч-тўрт бекорчихўжа офтобшувоқда нималарнидир валақлашиб ўтиришарди. Уларнинг усти бошидан тортиб нима қилиб ўтиришганигача, нима дейишларигача талабага беш қўлдай аён. Лекин, ҳозир уларнинг сафида ўзи танимаган-билмаган бегона бир йигитнинг ҳам борлиги талабанинг эътиборини тортди. У бир четда қўлидаги чўп билан ерга алланималарни чизиб ўтирарди. Нафсиламрини айтганда, йигирма уч-йигирма тўрт ёшлардаги барваста бу йигит ҳам беҳуда фурсат ўтказишнинг машқини олаётганга ўхшаб кўринарди.

У бу ерларга кўп ҳам ёт эмаслигини намойиш қилмоқчи бўлаётгандек бошига эскигина дўппи ҳам қўндириб олганди. Дўппи, ҳойнаҳой, бировники бўлса керак, бегонасираётгандек унинг чеккасида омонатгина турарди.

— Ҳа-а, оғайни, келяпсанми? — деб сўради ўтирганлардан бири талабани ҳар куни кўриб юргандек. — Ўрисчани ҳам ўрганияпсанми?

Талаба бориб улар билан кўришиб-сўрашмоқчи эди. Бу совуқ гап туфайли туйқусдан у тўнини тескари кийди — нега бундай қилди, бу ёлғиз унинг ўзига ва худога аён, негаки, талаба ҳам шу қишлоқдан чиққан, олманинг остига олма, ўрикнинг остига ўрик тушади деганларидек, гап-сўзу ҳолатлар ҳам шу қишлоққа мос, уни биров била олмас эди.

— Нимани ўрганияпман, нимани ўрганмаяпман,

айтганим билан барибир фойдаси йўқ, — деди талаба ҳам бўш келмай дабдурустдан тигли савол ташлаганни ўйиб олиш қасдида. — Сен барибир тушунмайсан.

— О-ҳо, тушунадиган бўлиб қоптилар-да, — деди офтобшувоқда куч йиғиб миясини тўлдираётгандек кўринган ҳалиги шаввоз талаба билан ҳозироқ жанжал бошлаб юборадигандек бир алпозда. — Хўп, ана энди кўрамиз, қанча ўқиганингни, ўқиган бўлсанг анави оққулоқ билан гаплаш-чи...

Ўзи томонга ишора қилинганини пайқаган нотаниш йигит сергакланиб, гоҳ ўтирганларга, гоҳ талабага қаради.

— Толик, — талабани қўйиб, энди ён томонига ўтирилганича нотаниш йигитга мурожаат қилди у. — Вот студент... Русский гаплаш, русский билади...

Нотаниш йигит ўрнидан турди. Унинг бўйи баланд, қўллари узун-узун эди.

У талабага дадил яқинлашди. Унинг сап-сарик от юзининг ияги ингичка, қуй кўзларининг мулойим боқиши талабага кимнидир эслатиб тургандек эди.

У қўл узатиб:

— Анатолий, — деб ўзини таништирди.

Талаба унинг куракдек кафтига қўлини қўйиб ўзининг исмини айтди.

— Жуда хурсандман, — деди Анатолий нотаниш жойларда офтобда қатиқ ялашган эски танишини учратиб қолгандек беҳад суюниб.

Шу чоқда рус тилидан ҳамиша қийналиб, зачёт ва имтиҳонларини амал-тақал ёпиб юрадиган талаба пахса девор остини ишғол этишган ҳамқишлоқлари наздида бир зумда донишманд мутаффақкирга айланди-қолди. Ҳарқалай, у Анатолийнинг Анатолий, жайдаричасига айтганда, Толик эканлигини, унинг совуқ бир ўлка — Хабаровскдан келганини, келга-

нига йигирма кун бўлганини билиб олди. Бундан ташқари ўзига маълум бўлган нарсаларни, яъни бу ерларнинг иқлими ниҳоятда иссиқ эканлигини, мева-чевалари кўплигини, айниқса, энди-энди пиша бошлаган чиллаки узум Толикка жуда-жуда ёққанини ҳам меҳмоннинг оғзидан эшитиб қандайдир гурур ҳам туйгандек бўлди. Яна у ўзига номаълум нарсалардан, инчунин, Хабаровск деганлари жуда узоқда эканлигидан, у ёқларда ёз ойлариям намгарчилик бўлишидан, магазин-дўконларида ичимлик, айниқса, вино топиб бўлмаслигидан ҳам хабар топди.

Улар уч-тўрт дақиқа шу тариқа гурунг қилишди. Тамом.

Бошқа гап-сўз бўлгани йўқ.

Лекин, бу ҳол негадир пахса девор остидагиларга бошқача таъсир қилгандек бўлди.

Улар талаба билан Толик ўртасида бўлаётган гап-сўзларни эшитишмаса-да, маълумлаётгандек ғалати тарзда бош чайқаб туришди.

Ҳатто, ўзаро:

— Ўқиган барибир ўқиган-да! — деган олқишловчи сўзларни ҳам айтишди — эътироф этишдимми, пичинг қилишдимми — буни ўзлари ҳам аниқ била олишмади.

Талаба Толик билан хайрлашган бўлиб, бош ирғади-да магазин-дўконга томон юрди.

Толик бир лаҳза хаёлланиб қолди, кейин хайрлашган одамига ниманидир айтиш ёдидан кўтарилгандек талабанинг ортидан эргашди.

Талаба дўконга кириб борди.

Пештахта ортида куймаланиб турган сотувчидан бўлак дўконда ҳеч ким йўқ эди.

Талаба томоқ қириб қўйганча, унга салом берди.

— Ваалайкум... — дея бош кўтарган сотувчи

одам боласини ҳам кўрар кун бор экан-ку, дегандек маҳталлик билан:

— Э, келсинлар! — деди.

Ўлабирдан келган, олтмиш ёшлардаги тепакал сотувчи жуда серилтифот, остонадан ким қадам боссам унинг мавқеини билиб, касб-коридан келиб чиқиб гап-сўзни дўндирадиганлар хилидан эди.

— Ўқиш, ўқиш ва яна ўқиш! — деди у талаба билан кўришаркан, шу заҳотиёқ яна бу гапга ишониб юрма дегандек кўшиб ҳам қўйди. — Бизнинг қишлоғимизда ўқиган одамни эмас, пул топган алломани тўрға ўтқазишади.

Талаба индамади. Сотувчининг алломаликнинг белгиси ҳақида айтган ҳикматидан ўзи ҳам йироқда эмаслигини исботлагиси келгандек чўнтагидаги бор пулини чиқарди.

— Хўш, нима берай? — деб сўради сотувчи унинг қўлидаги пулни кўрган заҳотиёқ чап қўлига олган қоғозни ўнг қўли билан воронкадай ўрай бошлаб, талабанинг ортидан кириб келган Толикка кўз қирини ташлаб кўяркан.

Талаба оқ қанд, печенье, новвот сўради.

— Офарин ақлингга! — деб мақтади уни сотувчи. — Бугун уйларида байрам экан-да? Бир килоданми?

Талаба бош ирғади.

Оддий бир талабанинг бу катта хариди сотувчини заррача ажаблантирмади. У талабанинг айтганларини бир зумда алоҳида-алоҳида қоғозга солиб, тарозида тортиди-да, уларни қоғоз пакетга жойлаб, қўлига тутқазди.

Талаба ортига бурилиб, энди дўкондан чиқаётганида пештахта ёнида уймаллашиб, негадир ҳадеб чўнтагини кавлаётган Толик дабдурустдан:

— Бир сўм қарз қилиб тур, — деди.

Бу талаба учун кутилмаган ҳол эди: негаки, бу қишлоқда қоққани қозиғи, оғгани хурмачаси бўлмаганлар ҳам жанда чопонда тишларининг кири-ни сўриб юришса-да, бошларини ғоз кўтарганча қарз-қавола қилишни хаёлларига келтиришмасди. Толикнинг бу қилиғи сотувчининг оғзини очдириб кўйганининг сабаби ҳам шунда эди.

Талабанинг минг тешикка бош уриб топган пулидан бировга бергиси йўқ эди. Бироқ, чўнтагидан бор пулини чиқариб сотувчининг олдида бойғозилик қилгани учун Толикка сўраётган пулини бермасликнинг сира иложи қолмади. У жонини суғираётгандек қилиб Толикка бир сўм тутқазди. Толик дарҳол чўнтагидан чиқарган чақани шу бир сўмга кўшди-да, сотувчидан бир шиша вино сўради.

Сотувчи ўқиш ҳақида беҳуда лоф урмаган, ўзи ҳам китоб кўриб, тил билар эди. Шунинг учун Толикни огоҳлантираётгандек:

— Сени бировдан пул қарз олиб вино ичганингни отанг билса мени жонимни суғуриб олади, — деди уни нимадандир огоҳлантираётгандек.

Толик бу гапни маъқуллаб, бош ирғади. Лекин, пулни узатиб тураверди. Сотувчи ўйланиб қолди. Харидор насия сўраганда ёки балоғат ёшига етмаган ёш бола бўлганида ҳам бошқа гап эди, ҳозирги ҳолатда нима киларини билмаётгандек бошини қашиди.

— Аслида бермасдим-куя... — деди ён бераётганлигини билдириб.

Толик ҳамон пулни узатганча унга тик қараб турарди.

Ахийри, сотувчи унинг қўлидаги пулни худди тортиб олаётгандек шартта олди-да:

— Бўпти, — деди.

Толик илжайди.

— Фақат бир шарти бор, — деди сотувчи огоҳландираётгандек талабага ва Толикка бир-бир жиддий қараш қилиб.

— Қанақа шарт экан? — деб сўради талаба пул бериб балони сотиб олаётгандек кўнгли ғашланганча.

— Буни учовимиздан бўлак ҳеч ким билмаслиги керак, — деди сотувчи қатъий қилиб.

Толик шоша-пиша бош ирғади.

Сотувчи бир шиша винони қоғозга қанд ўрагандек ўраб, унинг кўлига тутқазди. Толикнинг оғзи қулоғида бўлганча қувониб, аввал сотувчига, кейин талабага миннатдорчилик билдириб дўконни тарк этди.

— Ишқилиб, охири бахайр бўлсин, — дея минғирлаб кўйди сотувчи ўзига-ўзи гапирётгандек.

Талабанинг кўнглига қандайдир номаълум шубҳа оралади.

— Нега бунақа деяпсиз? — деб сўради у сотувчига қаттиқ тикилиб.

— Бу ерда ор-номус масаласи бор-да, одам шундан ховотир олади, йўқса нима, бир шиша эмас, икки шишани ҳам ўзим бериб юбораверардим... Бу зормондани қишлоқда биров оғзига олмаса...

— Қанақа ор-номус? — деб сўради талаба унинг кейинги сўзларига эътибор бермай.

— Усмонали аканинг ор-номуси.

— Қайси Усмонали ака?

— Анави... колхоз фермасидаги молбоқар борку, наҳотки, танимасанг?

— Нега танимай, ҳамиша ерга қараб, бир нималарни ўйлаб юрадиган Усмонали амаки-да.

Сотувчи дўконда ҳеч ким йўқлигига ишончи

комил бўлса-да, теварак-атрофга олазарак назар ташлаб олиб, пештахта устига энгашди.

— Шу-у, Усмонали ака Хабаровск томонларда аскарликда бўлган, — деди шипшиётгандек.

Талабанинг хаёлига нимадир келди. Толик ҳам Хабаровскданман деди-ку, таниш-билишимикан?

— Ҳалиги йигит Усмонали аканинг ўғли, — деб маълум қилди сотувчи.

— Толикми?

— Анотолий Усмоналиевич, — ишшайди сотувчи талабанинг сўзини ўзича тўғрилаган бўлиб.— У киши аскарликда ўша ерда ўйланиб, бир ўғил, бир қиз орттирган дейишарди. Аскарликдан кейин ҳам қолиб кетиб, беш-олти йилча ўша ёқларда яшаган. Кейин-кейин юрт соғинчи устун келиб қолиб, уларни бу ерга олиб келмоқчи бўлган, кўндиролмаган, кейин шартта барига этак силтаб келаверган...

— Оиласини ташлаб келганми? — деб сўради талаба сотувчи ҳамма нарсани биладигандек.

Сотувчи, шуям савол бўлдимиз, дегандек ғалати тарзда лабини бурди.

Кейин талабани огоҳлантираётгандек бўлиб:

— Аммо-лекин, унинг ўғли сендан қарз олганини ҳеч кимга оғзингдан чиқаза кўрма, — деди. — Усмонали ака кўра-била туриб бу ишга жим қараб турганим учун аввал келиб мени ейди, кейин сени ейди...

— Менга тиши ўтмайди, — деди талаба қандайдир ғурури қўзиб.

Сотувчи афсусланаётгандек бош чайқади.

— Қанча ўқиган билан фаросат битмаса қийин экан-да, — деди у бу гапи талабага оғир ботишини хаёлига ҳам келтирмай. — Катта одам бир нарса деганда кичик қулоқ солсин-да, бу дўконда мен қирқ йилдан буён ишлайман, кимнинг қанақалигини,

кимнинг нимага тиши ўтиш-ўтмаслигини мен биланманми, сен биласанми?

Талаба энди миқ этолмай қолди. Негадир тарвузи қўлтиғидан тушганча ташқарига чиқди.

Пахса девор остида носвой капалаб ўтирганлар бироз кўпайган, аммо Толик кўринмасди.

У ташқарига чиқиши биланок:

— Сенга оққулоқ нима деди? — дея кимдир қичқирди.

Талаба кифтини қисди:

— Ҳеч нима...

— Кўзингга қара-да.

Талаба кетди.

У катта йўлни эндигина кесиб ўтган эдики, ёнбошдаги тор кўчадан йўтала-йўтала Тилла бобо чиқиб қолди.

“Оббо!”, дея ўйлади талаба ичида.

Кейин салом берди. Тилла бобо алик оларкан, жуда яхши таниб турса ҳам, ўзини танимасликка олганича:

— Ие, ие, Тоживоймисан? — деб сўради.

— Ҳа, — малолланганича бош ирғади талаба.

— Буни қара-я... Ўқишдан келяпсанми?

Талаба яна бош ирғаш билан уни тасдиқлади.

— Дуруст, дуруст, — Тилла бобо ўз йўлида давом этмоқчи эди, қандайдир муҳим нарса ёдига тушиб қолгандек тўхтади. — Усмоналининг ўрис хотинидан бўлган ўғлини кўрмадингми мободо? — деб сўради.

— Кўрдим, — деди талаба.

Тилла бобо унга синовчан тикила туриб:

— Шу бола бирон фалокатни бошлаб қўйиб, бу ёқларга қочиб келган-ов! — деди томоқ қириб қўйганча.

— Билмадим, — деди талаба кифт қисиб, ўзини бу гапларга алоқасиз кўрсатиб.

— Йўқса, ўз-ўзидан нима қилади келиб? — деди Тилла бобо ўз мулоҳазасини асосли далиллар билан тасдиқлаётгандек. — Усмоналини отам деганда, шунча вақт кутиб юрармиди, аввалроқ келарди-да. Тинчгина юрувдиг-а, — Тилла бобо ҳам сотувчи каби теварак-атрофга олазарак назар ташлаб олиб, огоҳлантириш маъносида, — ҳамманг ундан кўз-қулоқ бўлиб, ўзларингга эҳтиёт бўлиб юринглар, худабехуда яқинлашиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетманглар — дўст бор, душман бор, ёмон кўзлардан сақласин-да, ишқилиб, — деди.

Шундан сўнг Тилла бобо миқ этмай турган талабага сарософ назар ташлаб қўйди-да:

— Ё, овло, ўзинг асра, — деганича йўлида давом этди.

Талабанинг ичидаги номаълум ҳадик баттар кучайди.

У қишлоқда бир ҳафта турди. Ўқиш бошлашига ҳали бир ой бор эди, бироқ август ойини пахта чопиғида ўтказиш ҳақидаги деканат буйруғи билан танишганига қўл қўйиб келгани учун далада киядиган эски кийимларини халтага жойлаб жўнаб кетди. Шу билан пахта чопиғидан сўнг ўқишлар бошланди ва орадан бир ярим ойни ўтказиб, талаба яна қишлоққа келди.

У бу гал қишлоққа етмаёқ автобусдан тушди.

Бу чоқда узумлар ғарқ пишган, талаба қишлоқ четидаги ўзларининг токзор боғларини оралаб, кейин уйларига боришни хаёл қилганди.

Шундай қилди ҳам.

Кечқурун уйларига кириб бориб отаси билан кўришиб-сўрашиб бўлувди ҳамки, изидан акаси ҳам келди.

Энди ўтгизга тўлган акасининг қоп-қора ёноқлари ичига ботган, ўз ёшидан ўн-ўн беш ёшлар катта

кўринарди. У устачилик қилар, пойтеша-ю тўнғизарра ишлатарди, касбига яраша жаҳли ҳам бурнининг учуда турарди. Қишлоқ аҳлининг ҳамиша иши тушиб юргани учун унга аллада азиз, тўрвада майиз қабилида муомала қилишарди. Сал гапга-ям пойтеша-ю тўнғизаррасини итқитиб, араз уриш одати бор эди. У алоҳида ҳовли қилиб чиқиб кетган, ор-номуси ҳам зардасига яраша — кунаро ота ҳовлига бирров кириб, хабар олиб кетар эди.

Акаси келганида талаба пешайвон остидаги болалигидан қадрдон бўлган нашвати остида турган эди.

— Қалайсан? — деди акаси қўлини узатиб, у ҳар гал кучоқлашиб кўришарди.

— Дуруст, — деди талаба ҳам қўл узатиб.

— Ўқишлар қалай?

— Ёмонмас.

— Қишлоққа келганингда эҳтиёт бўлиб юр.

— Нега?

— Шаҳарда юрган одам қишлоқ шароитларини кўп ҳам билавермайди.

— Мен тамоман шаҳарлик бўлиб кетганим йўқ-ку.

— Барибир ҳам-да, — гапни узоқдан бошлаган акаси ичини ёрди. — Одам деган сал камтар бўлиш керак. Ўрисчани билар эканман деб ҳар ким билан ҳар хил гапларни гаплашиб юраверма.

— Тушунмадим...

— Нимани тушунмайсан? Усмонали аканинг оққулоқ ўғли билан нималарни гаплашдиларинг?

— Нималарни гаплашибмиз?

— Сен биласан-да, гаплашаман деса ўша пахса девор остида ўтирганлар ҳам балодай гаплашишадди, ўрисчаниям сендан яхши биладиганлари бор, аммо ўзларини билмасликка олишадди.

— Нега?

— Нега эмиш? — деди акаси унинг соддалигиданми, билиб билмасликка олишиданми жаҳли чиқаётгандек лабини буриб. — Ахир, унинг у ёқларда нима ишлар қилиб келганини ким билади? Балки, бировни ўлдириб бу ерларда қочиб юргандир, балки, ўғирлик қилгандир...

Талаба ўзини зўрлаб кулди.

— Куласан-да, куласан, — деди акаси бу кулгининг йиғиси ҳам бор, деган маънода. — У сени сўрай-вериб мени ҳоли жонимга қўймапти.

— Нима гапи бор экан?

— Айтармиди...

— Бориб сўрай бўлмаса.

Акаси талабани катта хавф-хатардан қутқариб қолмоқчи бўлаётгандек:

— Калланг ишламайди-да, энди шу етмай турувди, — деди. — Сен, яхшиси, унинг кўзига кўринмай юр.

Талабанинг отаси уруш кўрган, тўғри-дангал одам. У миш-мишу ғийбатларга аралашиб қолмай деб, кўчагаям кам чиқади, лекин шундаям бировлар келиб унияам бунақа гаплардан хабардор этишадикки, шундай чоқларда қизишиб аралашиб қолганини пайқамай, кейин-кейин ўзидан-ўзи домангир бўлиб юради.

Ҳозир у ўмровига болишни тортганча пешайвонда ёнбошлаб ётганди. Ака-уканинг тик турганча нималарнидир муҳокама қилишаётганидан тоқати тоқ бўлиб:

— Ҳа-а, нима гап экан? — дея бақириб сўради.

Ака пешайвон томонга уч-тўрт одим босиб, ортага ўгирилди-да:

— Бу Усмонали аканинг ўрис ўғли билан нималарнидир гаплашибди, — деди.

— Гаплашса гаплашар, — деди ота парво қил-

май. — Усмоналининг ўзи ким-у, ўгли ўрис бўларкан?

— У буни мендан сўрагани сўраган.

— Бирон иш-юмуши бўлса сўрайди-да, — деди ота, шунгайм ота гўри қозихонами, деган оҳангда.

Ака қўл силтади.

— Сиз кўчага чиқмай ётасиз, қишлоқда одамлар қанақа бўлиб кетишганини билмайсиз-да, — деди энди отасини ҳам аяб ўтирмай нималаргадир ишора қилганича. — Қараб турсам, кўча-куйдаи, тўй-маъракадами улар висир-висир гап қўзғашяпти.

— Э! — ота ётган жойида қандайдир ҳафсаласизлик билан қўл силтади.

— Нима, сиз уни бу ёқларга беҳуда келган деб ўйлаяпсизми? — деди ака.

— Мен ҳеч нима деб ўйлаганим йўқ, — деди ота. — Боёқиш Усмоналининг ўгли экан, ҳамқишлоғимиз экан, қондошимиз экан, қора тортиб келибдими, ўшанга балли...

— Э, қўйинг-э, сиз ҳам ўша касофатнинг ёнини олманг.

Ота нимадир демоқчи бўлди-ю, пуштикамаридан тўралгани билан гап талашиб ўтиришни ўзига лозим кўрмай, нариги ёнбошига ағдарилиб олди.

Ака шундаям ўз фикрида собит қолганини билдириб:

— Кўзига қарасин-да, — деди-ю, тилининг остига бир кафт носвой ташлаб, кейин индамай чиқиб кетди.

Талаба ёшу қари ҳамқишлоқларининг ҳамиша носвой капалаб юришлари боисини пайқагандек бўлди: худа-беҳуда ортиқча бирон-бир сўз айтиб юборишдан улар ўзларини шу тариқа асрашса керак.

Эртаси куни талаба акасининг насиҳатига кўра

Толикка дуч келмаслик учун дүкөн олдидаги бекатга тушмай, узумзор оралаб келган йўли билан изига қайтди. Бироз олислигини айтмаса, талабанинг ўзига ҳам шу маъқул тушди, пахса девор остидагиларнинг ҳар хил пичингли саволларига жавоб бериш даҳмазасидан қутилади, Тилла бобога ҳам тўқнаш келмайди.

Талаба энди қишлоққа етмай автобусдан тушадиган, шу ердан автобуста чиқадиган бўлди.

Бу ёғини ўйламаган экан, энди автобусдагиларнинг гап-сўзлари бошланди.

— Нимадан қочасан? — дейишарди унга эрмак-талаблик билан. — Тўғри бориб бекатга тушаверсанг бўлмайдимми? Ёки ким биландир талашиб-тортишиб қолдингми?

— Айтавер, кимдан нега қочиб юрибсан?

— Сенда бир гап бор-ов!

Талаба бундай гап-сўзлар қаршисида ўзини қандайдир ожиз ҳис қилар, ҳақиқатдан ҳам нимадир қилиб қўйган каби доводи раб қоларди. Бунга сайин автобусдагиларнинг тиллари ешилиб, ўзаро муҳокама-мунозараларни бошлаб юборишар, гоҳ тоғдан, гоҳ боғдан келишар, талаба эсдан чиқиб, ўзаро тортишиб кетган ҳоллари ҳам кўп бўлар эди.

Талаба тишини-тишига қўйиб бу гапларга чидар, ҳатто ўқишда ҳам қишлоққа қандай боришу у ердан қандай қайтиш ғами энди уни тарк этмайдиган бўлиб қолган эди. Иложини топса-ку, бир йилда бир бориб-келсаям бўлар, аммо, бунинг имкони йўқ, отаси индамасаям, онаси айюҳаннос солиб қидириб келишдан ҳам тоймайди.

Унинг барибир қулоғи тинчимоди. У уйга келган заҳотиёқ акаси ҳам пайдо бўлар, ғоят ташвишли қиёфада:

— У сени яна сўради, — дерди.

Акаси бу гапни ҳар гал ҳар хил тарзда айтарди: бир гал, у фалончи-пистончининг жанозасида отасининг ёнида турган экан, бутун қишлоқ аҳли йиғилган эди, у эса жаноза-паноза деб ўтирмай менга яқинлашди-да, сени сўради, деса; бошқа гал, мен фалончи-пистончининг уйини қураётганимда ҳашар баҳонасида уям келди, ўзиям роса лой ташиди-ю, энди тушликка чиқаётганимизда яна ёнимга келиб сени сўради, дерди. Кейин сен у билан нималарни гаплашгандинг, ишқилиб, ўшанда унга қандайдир ваъдалар бермаганмидинг, агар шунақа бўлган бўлса очигини айт, очиқ-ойдин ҳал қилиб олайлик, деган сўраб-суриштиришлар бошланарди. Уни кўришга мениям юрагим безиллаб қолди, шунақа қилаверса мен ҳам энди бу қишлоқда ишламай, бошқа жойлардан иш излашимга тўғри келиб қолади, дерди акаси.

Бир томони талабанинг акасига раҳми ҳам келди. Намунча у мени сўраб-суриштирмаса, деган жумбоқ ҳамон талабанинг бошини қотирарди. Тикка бориб, нима гап, мана мен келдим, деса бўлади-ку, аммо акаси унинг бундай ҳаракат қилишига мутлақо қарши, тинч юр, у қандайдир касофатни бошлаб келган — ҳамма шундай деяпти, буни ўзимнинг ҳам кўнглим сезиб турипти, сен яхшиси у билан учрашма, гаплашиб ҳам юрма, дейди.

Бу гапларни эшитиб, талабанинг гумонсираши баттар ортади.

“Балки, Толикнинг яна вино ичкиси келиб пул тополмаганидан мени излаб-қидириб юргандир?”, деган фикр ҳам талабанинг миясига бот-бот келиб қолар, бу дардисарнинг даҳмазасидан қандай қутилсам экан, деб ўйларди.

Орадан ойлар ўтиб, талаба янги йилни кутиб

олиш учун қишлоққа келди. Шаҳарда қор учкунлаб турарди, қишлоқда эса қалин ёққан экан.

У автобусдан одатдагидек қишлоқ четида тушиб қолди.

Ҳаммаёқ оппоқ, кўз қамашади.

Талаба тиззадан қор кечиб, тепаликлар оралаб кетди.

Қачонлардир ёғишни бошлаган лайлакқор ҳамон гушилаб уриб турарди.

Туйқусдан талаба ортидан кимнингдир бақириб-чақираётганини эшитиб қолди.

У ўгирилди.

Узоқда узун қора чопонли кимдир биров у томонга шошиб келар, қўлларини тепага кўтарганча, тўхта, ишорасини қилиб тўлғар, ошиқиб-шошиққанидан ўқтин-ўқтин йиқилиб ҳам қоларди. Унинг бошида қора телпаги бор эди.

“Ким бўлсайкин?”, деб ўйлаган талаба бироз тўхтаб кутишга қарор қилди.

У яқинлашаверди.

Орада озгина масофа қолганда талаба унинг Толик эканлигини билди-ю, юраги дук-дук урганича, бурила солиб қоча бошлади.

Қор қалин, из тушмаган эди, талаба қанча қочгани билан қадами унмас, устига устак мункиб қандайдир чуқурга тушиб кетгани боис ўзини ажал домига тушгандек ҳис этди.

У чуқурдан амаллаб чиққанида Толик унга етиб олди.

Толик бошидаги телпакни юлқиб ечди. Шунда унинг қора терга ботгани маълум бўлди. У телпаги билан юз-кўзини артаркан:

— Уф-ф!.. — деганича ўзини шартта қор устига ташлади.

У нафас ростлай бошлади.

Кейин чопонининг барини қайириб ташлаб, шимининг чўнтагига қўлини суқди ва бир сўм чиқазиб ўтирган жойида талабага узатаркан:

— Ма, ол! — деди.

Талаба беихтиёр:

— Нега? — деб юборди.

— Нега бўларди? — деди ҳамон ҳарсиллаб кўкси кўтарилиб тушаётган Толик. — Бу сендан олган бир сўм қарзим. Ўшандан кейин сени ҳеч учратолмадим, пулингни ўшандаёқ қайтармоқчи эдим. Кимга беришимни билмайман. Сўраб-суриштириб акангни топдим, сендан олган қарз пулни унга тайинлаб бериб юбормоқчи бўлдим-у анави сотувчи учовимиздан бўлак ҳеч ким билмасин дегани учун бундай қилмадим. Акангдан сени сўрасам бирон аниқ жавоб бермайди.

Талаба ҳам негадир шу чоқда ҳолдан тояётганини пайқаб, унинг ёнига ўтирди.

Уфқдан осмонга қоп-қора қуюқ будутлар кўтарилиб келаётганди.

— Сени шу томондан келаётганингни эшитганимдан сўнг, бир ойдан бери ҳар куни тушдан кейин келадиган автобусни кута бошладим, — дея давом этди Толик. — Буни дадам ҳам билиб қолиб, ҳар куни кимнидир кутиб олишга чиқяпсанми деб сўрайди, — Толикнинг юзини майин табассум қоплади. — Мен сотувчи амаки учовимиз келишганимиз бўйича ҳеч кимга ҳеч нарса демай, сендан олган қарзимни фақат ўзингга қайтариб бермоқчи бўлгандим, мана, ахийри сени топдим.

Кўнгли хотиржам бўлганига қаноат ҳосил қилгандек Толик кўксини тўлдирганча чуқур нафас олди.

— Кераги йўқ эди, — гўлдиради талаба.

— Нега энди? — бу гапдан қандайдир хафа бўл-

гандек сўради Толик. — Ахир, ўшанда мен ҳеч кимни танимасдим, таниганим билан барибир фойдаси йўқ, кўпчилигининг чўнтаги куп-куруқ эди, ҳозир ҳам шундай.

— Мен мардикорчилик қилиб пул топгандим, — деди талаба негадир шу сирни айтгиси келиб.

— Сени тушунаман, — деди Толик унинг елкасига ғамхўрона қоқиб қўяркан.

Толик жилмайди. Унинг жилмайишида ўзини кетма-кет кунлар, кетма-кет ҳафталар, кетма-кет ойлари мобайнида қийнаб келган мушкулотдан фориг бўлганининг қувончи мужассам эди.

Талаба юзини бошқа томонга бурди.

Унинг кўзлари жикқа ёш эди.

Толик ўрнидан қўзғалди.

У қўлини узатиб:

— Сендан олган қарзимни қайтариб берганимни сотувчи амакига ўзим айтаман, — деди. — Бу сир учовимиз ўртамизда қолганини билиб, кўнгли тинчийди-да. Ҳар гал дўконга кирганимда менга ғалати-ғалати қараб қўярди, мен ҳам унинг юзига қандай қарашни билмасдим, мана энди яхши бўлди.

Талаба унинг муздек кафтига қўлини қўйди.

— Хайр, — деди Толик.

— Хайр, — деди талаба.

Толик яна нимадир демоқчи бўлиб, оғиз жуфтламоққа ҳозирланди-ю, қандайдир мулоҳазага бориб индамади.

Индамай изига қайтди.

Бу чоқда ёғаётган қор сийраклашиб, қора совуқ заптига олмоқда, унинг қачонгача давом этиши энди ҳеч кимга маълум эмасди.

Уюлган тупроқ такбир айтар эди. Кизиган осмон такбир айтар эди. Атрин сочар эди бултурги шувоқ – кечанинг атри эди, ширин таъми эди кечанинг. Эси огиб кезган далли-гулли шабаданинг буйи қолган эди шувоқ атрида. Тупроқ донасининг; ҳаво тозалигининг; қуёш ботишининг; қалб сокинлигининг буйи қолган эди шувоқ атрида. Шифтдаги қуш инидан тушган хасда – полапон қанотининг ҳиди, қалдирғоч фарёдининг охи-зори. Инини бутлаётган қалдирғоч, гувала деворларда – ҳаёт сабогини ўргатар эди. Қалдирғоч келиши билан – ҳаёт уйғонар эди, янгиланар эди бизнинг ҳаёт. Қалдирғочнинг тепамизда туриши – ўртамиздаги сирли боғланиш. Полапон тумшуги ин четидан, оламнинг сирли дарчасини чертар эди. Энтикиб ютинар эди – ютган озгина ҳавосидан миннатдор қушча. Ўзига маскан ахтарар эди – қушча бўғзида адашган ҳаво чуғур-чуғур овозга айланар эди; чулдур-чулдур овозга айланар эди; нағмали куйга айланар эди – яна неларгадир қодир адашган ҳаво. Ҳавонинг шукронасига – қора оғоч яшил; митти майса чақмоқ – яшил оламлардан бир тимсол эди. Киёқ тилли қилдеккина ҳис – тошюракни ёриб чиқа олур эди. Шу қилдеккина ҳис ибтидонинг тимсоли эди. Муҳаббат учун шу ҳис – менга тимсол кифоя эди. Муҳаббат учун тозалик керак – Кўнгил, нигоҳ, қўл тозалиги ва яна... ювининг, ювининг, ювининг – майса ва ҳис мойбуёғи билан юрак ёғларини қатронлаб ташламоқ зарур муҳаббат учун. Ўзингизни қурбон қилманг – ўзингизга ишонинг

ва ҳар инсонни севинг. Ва яна — бир майсани қадрламаганнинг олам яшиллигини қадрламоғига ишонманг; кичик ҳисни пайқамаганнинг катта туйғуларга ошно бўлмоғига ишонманг; бир инсон учун қайгурмаганнинг миллат қайғусида эканлигига ишонманг — асло ишонманг: қатра қон тўка олганнинг дарё-дарё қон тўкмаслигига ишонманг; Кўнгилнинг якка фарёди Арши аълони титратмаслигига ишонманг — асло ишонманг. Шу ишончсизлик сизда ишонч уйғотсин — инсонга муҳаббат ишончини уйғотсин; етти фалак инсон қалбида эврилмоғига ва унинг тубида хазина-ю дафиналар сизни кутаётганига ишонинг; у ерда улкан гавҳар борлигига ва уни сўқир илон қўриқлаб ётганига ишонинг; уммон борлигига ва бу уммонни жаҳолат пардаси ёпиб турганига ишонинг; гўзал Ватан борлигига ва унга иккиюзламачилик, хоинлик ҳужум қилиб турганига ишонинг. Ўзингизни асранг — ичингиздаги турфа ёғийларнинг басма-бас ҳужумидан асрай олинг ўзингизни; арзон ва пуч нарсаларнинг васвасасига бериб қўйманг ўзингизни. Ахир, ўша нарсаларнинг барча-барчаси сўқир илоннинг кўзини бир очиб қўйишига ва аждаҳонинг нафси қониб тин олганига арзимас. Арзон ва пуч нарсаларнинг васвасасига учиб ўзингизни совуриб юборманг. Вақт шамолининг елаётган томонига кетманг; ўзингизни англанг, чуқурроқ англанг, йўқса, совуриб кетасиз, бугдойдек сочилиб кетасиз — ахир, сиз бугдой донасидан тикланган вужуд. Инсонда қисм бўлмайди, жузь бўлмайди унда — инсонни бутунича севмоқ керак, бутунича қадрламоқ керак, инсонга ситам — худога ситамдир. Ватан сўзи инсон сўзидан бошлангани каби миллат сўзи ҳам инсон сўзидан бошланар, осмон эса инсонга қофиядошдир. Усиз — жаннат мукаррам эмас; осмон қуп-қуруқ бўшлиқ; қуёш куйган тараша; ой муаллақ ҳасрат — усиз унинг ўзи

ҳам ҳечдир. Келажакнинг чорлаши қонилмаган майллардандир. Олга босмоқ учун ортга чекинмоқ зарур – тарих дарахтининг ҳар новдасида ва кесилиб кетган шохларида етти ўлчаб бир кесмоқнинг сири яширин; бу дарахт бўйлаган ҳавода буюк инсонларнинг овози ва ҳаракатларининг шарпалари абадийлик созини олган. Олга босмоқ учун ортга чекинмоқ зарур – ичингдаги нафс чорраҳаларидан ўтиб, ҳирсу ҳавас сўқмоқларидан ўтиб, ўзликка ҳижрат этмоқ олга кетмоқдир. Ҳаёт Саҳнаси – тасодифий Ибтидо ва муқаррар Интиҳонинг ҳарир қаноти ва пўлат найзаси; кўпирган сути ва қатрон қони мувозанатининг тигида елаётган оқ ва қора самовий тулпорларнинг ингичка ёлидан ясалган тузоқ ёнида тикланган чодирхаёлдир. Қазилажак қабрларга эмас, ортда қолган қабрларга сизинмоқ керак – зеро, ҳаёт саҳнасига йўл заминнинг шuvoқ шохиди асраган хуш бўйли ҳавоси-ю, бир қучоқ атридан шу қабрлар аро ўтажак.

БЕКЇЁС НЕОМИФОЛОГИЗМ

Америка ёзувчиси, Нобель мукофоти совриндори Эрнест Хемингуэй “Бадий адабиётда мангу мавзулар бешта: инсон, муҳаббат, меҳнат, уруш ва ўлим”, деган эди. Дарҳақиқат, Лев Толстой, Фредерик Стендаль, Эрнест Хемингуэй, Жон Дос Пассос, Уильям Фолькнер каби адиблар асарларида даҳшатли ва бемаъни урушлар ичида чуқур изтироб ва дард билан яшаётган инсон қисмати турар эди. Тўғриси айтсам, бутун ижоди давомида урушни лаънатлаб ўтган, инсоннинг букилмас, мустаҳкам иродасига қаттиқ ишонган Эрнест Хемингуэйнинг машҳур “Қуёш барибир чиқаверади” (“Фиеста”) асари дастлаб ўқиганимда “Алвидо, қурол”, “Чол ва денгиз” асарлари, ҳикоялари каби ёрқин таассурот қолдирмаган эди. Шу орада рус хемингуэйшуносларининг илмий тадқиқотлари билан таниша бошладим. И.Кашкин, Ю.Попаров, Б.Грибанов, Ю.Лидский, А.Старцевларнинг таҳлилу талқинларини ўқиб чиқиб, “Қуёш барибир чиқаверади” асари қахрамонларининг менга галати туюлган бемаъни ва бемақсад кезишлари, саёҳатлари, гап-сўзлари жўяли кўрина бошлади. Ана ўшанда мен “бадий матн остидаги” ҳақиқий сир-асрорларни китобхонга содда тил билан тушунтириб берувчи қандайдир “ноёб мутахассис”га адабиёт муҳтож эканлигини, янада аниқроғи, танқидчи “китобхон билан ёзувчи ўртасида” тўғри ва аниқ муносабат ўрнатиб берувчи “дипломат шахс” эканлигини тушуниб етдим. Адашмасам, адабиётшунос О.Шарафиддинов олимларни, танқидчиларни “адабий барометр” деб атаган эди.

Истеъдодли адиб Шойим Бўтаевнинг “Юлдузларга элтар йўл” қисса ва ҳикоялар тўпламига жамланган асарлар мавзуси Эрнест Хемингуэй эътироф этган абдий мавзулардан бири “уруш” билан алоқадор. Китобга “Юлдузларга элтар йўл” (2012) қиссаси ва “Отам нега жим?” (1979), “Мактаб қоровули” (1981), “Номус” (2009), “Қора совуқ” (2009) ҳикоялари киритилган. Хронологик нуқтаи назардан қаралганда, бу асарлар турли йилларда яратилган.

Шойим Бўтаев уруш мавзусида асарлар яратган салафларидан фарқли равишда, бир қарашида оддий, яна бир қарашда эса янгиланган неомифологик беқиёс асарлар битган. Уларни ўқиб, оддий қишлоқ одамларининг нечоғли гўзал қалб соҳиблари эканлигидан гоаят мутассир бўлдим. Ваҳоланки, ўзим ҳам ўша оддий одамлар орасида туғилиб-ўсганман. Шойим Бўтаев қаҳрамонлари аввало, мен туғилиб-ўсган қишлоқ шароитида яшаётган одамлар қисмати, характери, оддий турмуш тарзига яқин. Эҳтимолки, ёзувчининг адабий олами шунинг учун ҳам менинг кўнглимга яқиндир. Ҳатто энг майда тасвирдек туюлган, озгига нос отиб олиб, товушларни алмаштириб гапираётган қаҳрамонлар айнан шу жиҳати билан менинг дадамни, тогамни, амакимни, қўни-қўшниларимни эслатган бўлса ажаб эмас.

Мазкур тўпламга кирган барча асарларда ёзувчининг болалиги кечган Туркистон тоғ тизмалари этагида жойлашган Майдонча қишлоғи, шу қишлоқда яшовчи майдончаликлар ҳаёти ва қисмати, хуллас автобиографик маълумотлар жуда маҳорат билан сингдириб юборилган. Ёзувчи Туркистон тоғ тизмалари этакларида жойлашган элликка яқин қишлоқ номларини санайди. Кенагас, Иторчи, Мужун, Қизили, Хўжақўрғон, Яхтан, Тўққизчелак, Қипчоқ, Қўшкент, Увоқ, Қўштоир, Қорасоқол, Ясси, Лакат, Қаландархона, Туркман-Найман,

Янгишер, Тол, Яккабог, Мангит, Болгали, Үроқли, Қайирма, Қарапчи, Кенгкўл, Кўчкина, Бўраган, Тулкилик, Турк, Сават, Куроқ, Жарқўргон, Кесакли, Кўргонча, Янгиқишлоқ, Янгиариқ, Янгиқўргон, Мўгул, Оққарчиғай, Чўянчи, Тарнов, Овчи, Уяс, Бобурчак, Тут, Тапқоқ, Баландчақир Бу номларнинг ҳар бирида олам-олам тарих, олам-олам ўтмиш, одамлар ва элатлар қисмати мужассам экани аён.

Шойим Бўтаевнинг “Юлдузларга элтар йўл” аса-рида бундан олдинроқ ёзилган “Қайвонининг мангу макони” эртақ-қиссасида фойдаланилган халқ оғзаки ижоди жанрлари (достон, эртақ, ривоят, афсона)га хос стилизацияни (оҳанг, мотив, тасвир, бадиий ритм) кузатиш мумкин. Бинобарин, бу ҳар бир воқеа, тафсилот, қистирма ривоят, руҳий ҳолат тасвиридан сўнг такрорланиб келувчи “Шунақа экан. Шунақа бўларкан. Шунақа бўлган экан” жумлаларида янада ёрқин сезилади. Умуман, адибнинг барча асарлари тилида халқона содда, жонли тил етакчилик қилади. Шойим Бўтаев ҳавойи гаплардан, совун кўпигидан атай ясалган сунъий қаҳрамонлардан (совун кўпиги сунъий шар ясайди, аммо унинг умри дақиқага ҳам етмайди, тез ёрилади, ҳавога сингиб кетади), хаёлий уйдирма тасвирлардан ўзини йироқ тутаяди. Адибнинг ҳар бир тасвирида, қаҳрамонлари хатти-ҳаракатидан тортиб, гап-сўзларигача, фикрлаши, ўзини тутиши-ю, хаёлларигача жонли ва самимий принцип амал қилади. Зеро, бадиий ижоддаги энг муҳим шартлилик талабларидан бири тасвирда самимийлик, аниқлик, жонлилик, ҳаққонийлик, халқона руҳни сақлай билишдир. Бир қарашда жайдари ва содда кўринадиган бундай бадиият шартларини адо этиш осондек туюлади. Аммо уни амалга ошириш юксак истеъдод эгаларигагина насиб этади, холос. Шойим Бўтаев бадиий шартлиликнинг муҳим унсурлари: самимийлик, аниқ-

лик, жонлилик, ҳаққонийлик, халқона руҳни маромига етказиб тасвирлай билади. Шундай экан, ўз касбининг устаси сифатида ўзбек адабиётини бойитишга хизмат қилаётган катта ижодкорнинг жозибали асарлари қалбимизни бойитиб бораверади.

“Юлдузларга элтар йўл” қиссаси марказида умрида рўшнолик кўрмай ўтган бир оила Хотам (ота), Бувиш (она), Турсунмурод (ўғил)нинг фожиавий қисмати туради. Турсунмурод ота-онасининг худодан тилаб олган еттинчи фарзанди. Эр-хотин фарзанд доғида куйиб-адо бўлган. Уларнинг олти боласи тугилиб, ўн кун яшаб-яшамай оламдан кўз юмган. Мазкур мотив бир тарафдан халқ дostonларига хос бўлган “бефарзандлик мотиви”, “азиз-авлиёлардан фарзанд ва унга умр сўраши” мотивларини эсга туширади. Иккинчи тарафдан, бу мотив жудаям ҳаққоний ва ҳаётний ҳамдир. Адиб қиссада Илон, Қарга (Шоҳид), Қобил ва Ҳобил, Шайтон ва Раҳмон, Яғжуж ва Мағжуж ҳақидаги диний мифологияни унумли истифода этган. Бозор бобо, Неъматилло бобо нутқидаги “Чулчут одамлар ва уларнинг екасида ўтирувчи икки илон” ҳақидаги афсонавий миш-миш гап, Қоратош ота қабристонидagi катта илон ҳақидаги одамларнинг гурунгларида “Илон” диний-мифологик образи билан боглиқ халқона қарашлар кўзга ташланади. Бу бадийий тасвирларни асло четлаб ўтиш мумкин эмас. Қишлоқ аҳли кўзи билан ҳеч қачон кўрмаган, аммо йиллар давомида қаттиқ бериб, илонни сийлаб юрадиган Неъматилло бобо хасталаниб, Қоратош ота қабристонидa кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа содир бўлади. Яъни катта илон ташқарига чиқади. Бу воқеага Неъматилло бобо “Илоннинг инини кўзгашипти”, деб муносабат билдиради. Хуллас, катта илоннинг ташқарига чиқиши билан Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши параллел бадийий рамз сифатида қўлланилар экан, бу халқо-

на-руҳоний ҳодиса асарга беқийёс сирлилик, халқчиллик, такрорланмас руҳ баҳш эта олган.

Умуман, қиссада илон урушининг бошланишига рамзий ишора этиб, бу совуқ хабар билан бадийий параллелизмлик касб этади. Уруш – совуқ хабар. Илон – таишқи кўриниши билан совуқ, инсон юрагига ваҳм солади. Бу икки ҳодиса ўртасидаги анология (ўхшашлик) – совуқлик, бу икки образни бир-бирига қаршилантириш, ёхуд ёнма-ён қўллаб, бадийий параллел рамзий образлилик ҳосил этилишига асос бўлган.

Ота-бола Ҳотам билан Турсунмурод бир-биридан яширин равишда кўнгилли бўлиб урушга кетишга ариза беришади. Қора қисмат бу оила ҳаётига машъум чизигини тортади. Қиссада Исмат почтачи, Шоҳид Қарга образлари ҳам бадийий-мантиқий давомийликка эга бўлиб, Ҳотам, Бувиш, Турсунмурод, Неъматилло бобо, Бозор бобо, Қумри она, Илёс Бўтакўз, Нуъмон қиртиш, Элёр, Хушҳол хола, Носир чўтир, Хайит, Илон, Қорахаёл каби ҳаётний ва мифологик-рамзий образлар бир-бири билан узвий алоқадорликда акс эттирилган. Улар бир-бирига боғланиб, мустаҳкам бадийий қўргон барпо бўлган.

Қобил ва Хобил ҳақидаги диний мифологияга кўра Қарга одамзодга майитни кўмишни ўргатади. Худди ўша ақлли қарганинг авлоди бўлган Шоҳид тирик гувоҳ каби Ҳотамнинг отаси васият этиб кетганидек, оила аъзоларининг ҳар бирининг қисмати, шум тақдиридан бохабар бўлиб туради. Шу маънода қаргага ёзувчи рамзий маънода “Шоҳид” номини беради. Қиссада бир наслнинг қуриб йўқ бўлиб кетишига уруш сабабчи бўлиб қолди, деган умумбашарий гоя илгари суриладики, бунга англамаслик мумкин эмас.

Қарга нафақат туркий халқлар мифологиясида, умуман, Евроосиё халқлари мифологиясида ҳам азалдан мавжуд бўлган, узоқ умр кўриши билан “Ақл тим-

соли", "Инсонга ҳомий, мададкор" образ сифатида акс этишини биламиз. Асарда ёзувчи Исмат почтачи ва Қорахаёл образлари воситасида инсонни ич-ичига кириб таҳлил этиш, мамлакатда, одамлар ҳаётида бўлаётган Қора урушга нисбатан чуқур таҳлилий, аммо оддий инсоннинг (бир қўли йўқ оддий бир почтачи) руҳий изтироблари, қора хат ташишдан табиий равишда одамийлиги устун бўлган бир инсон ҳақида ўта таъсирчан ҳикоя қилади. Қари ёнгоқ дарахти устига қўнган катта қарга (Шоҳид)нинг қагиллаши унинг юрагига кучли ваҳм солади. Исмат почтачи ва унинг бир пайтлари улоқда чопган қирчанги оти ўртасидаги муносабатлар халқ достонларига хос бадиий ритмни эсга туширади. Исмат почтачининг бўрилар чангалида фожиавий ўлим топиши китобхонни ларзага солади. Ич-ичимизда унинг тирик қолишини истаймиз. Аммо ёзувчи китобхоннинг гуманизм билан йўғрилган якунини қўлламайди. Балки бадиий асар мантиги ва пафосига мувофиқ йўлдан боради. Қишлоқ аҳли жасад юзида зоҳир бўлиб қолган "қувонч" руҳий ҳолатидан мутаасир бўлишади. Бунинг сабаби эса аниқ — почтачи Турсунмуроднинг, яна аллақанча қишлоқдошларининг ўлими ҳақидаги қорахатни жигар-бағри эзилган Бувишга, уруш иштирокчиларнинг оиласига етказиб беришдан қўтилади.

Бувиш эна сочлари оқариб, мункиллаб қолса ҳам, урушдан йигирма йил ўтиб кетса ҳам, ўгли Турсунмуродни кутаверади. Чунки, она ўглининг ўлими ҳақида хат олмаган. Ёзувчи инсоният ҳаёти ва тарихида такрорланиб турувчи урушларнинг, бир-бирини ўлдиршининг Қобил ва Ҳобил ҳақидаги диний мифология билан нақадар уйғун эканлигини, гўёки, бу улардан мерос бўлиб келаятганлигига рамзий ишора беради: "Ер юзида Қобилнинг Ҳобилни тош билан уриб ўлдиргани, унинг майитини

нима қилишни билмай елкасида ортмоқлаб юрганидан бошланган одамзод муҳорабаси абадул абад бардавом экан.

Ҳеч тугамас экан.

Одам болалари Жин ибн ал-Жон менгизлик қон тўкаверар экан.

Кимсасиз сахроларда, ўрмонларда, дарёларда, уммонларда, осмонларда жангу жадаллар давом этавераркан...".

Қиссада одамзоднинг ўлимига сабабчи бўлган, ер юзига ҳукмронлик қилишга даъво қилган, энг катта урушлар ва ҳукмдорлар, эллар тилга олинади: Қобил, Нуҳ, Қайсар, Искандар, Отилахон, Чингизхон, Темурбек, Наполеон, римликлар, форслар, хуннлар, ханлар, турклар, Ажам, Адам.... Буларнинг ҳар бири катта муҳораба тарихига, инсониятнинг яралиш ва яратилишига рамзий ишора беради.

Қиссада икки бадний фалсафа бўй кўрсатади, биринчиси урушлар инсоният тарихида бот-бот такрорланади, унга нуқта қўйиш мумкин. Аммо одамзоднинг руҳониятидаги Шайтон ва Раҳмон муҳорабаси асло тўхтамайди. Одамзод Аллоҳ томонидан мана шундай жазога мусатаҳиқ қилинган, деган кенг қамровли фалсафа бор. Аслида ҳар икки уруш ҳам даҳшатли. Дунёни бўлиб олиш учун қилинган сиёсий урушлар инсон ва жамият ҳаётини издан чиқарса, руҳониятдаги Шайтон ва Раҳмон кураши ҳар бир бандани исталган сонияда жар ёқасига олиб келиши мумкин. Бу башарият пейонасига битилган огир ёзуқ. Бу руҳоний муҳорабада кимнингдир Шайтони голиб келса, яна кимнингдир Раҳмони голиб келади. Қиссада Шайтони кучли бўлган Нуъмон қиртиш, Носир чўтир одамлар ҳаётда қандай бўлса, ўшандай табиийлик, жонлилик билан тасвирга олиб кирилган. Мана бу тасвирга эътибор қаратамиз: "Носир чўтир шунақа бўлгани билан анча-мунча қийинчиликларни кўрган, паст-баландни биладиган одам экан.

Аммо феъли шунақа экан.

Феълни тузатиш қийин экан.

Букрини гўр тузатади деганлари шундан экан.

У пиёлага нон бўктириб ебди. Тиззаларига думалаб тушган ушоқларни тергилаб оғзига тиқипти. Кетма-кет пиёла бўшатиб чой ичипти. Ўзини бечораҳол кўрсатиб, болаларини оғзини кўпиртирганча ёмонлабди. У сўзлагани сайин Хайитнинг жағи билан ёноғи орасидаги без тинимсиз қимирлаб, ияклари пир-пир уча бошлабди". Бу тасвирлар жуда ҳаётӣй, реал, жонли. Бошқа яна нима деб таърифлаш мумкин экан. Билолмаянман. Адиб Носир чўтирнинг ўзини бечораҳол қилиб кўрсатиши, болаларини ёмонлаши, нон ушоқларини тергилаб ейиши, кетма-кет икки пиёла чой ичиши, унинг қилигидан (болаларини ёмонлашидан) жаҳли чиққан, уруида ярим жон бўлиб қайтиб келган Хайит аканинг жағи билан ёноғи ўртасидаги безнинг қимирлашию, иягининг пир-пир учуши — яъни қахрамон руҳӣй ҳолатини (жаҳли чиқиб, қизишиши) жуда маромига етказиб тасвирлаган.

Уруш Хайит каби минглаб эркакларни ногирон қилган. У уруида бир кўзи, чап оёғи, ўнг қўлидан айрилган. Уруш унинг нафақат жисмини майиб-мажруҳ этди. Балки қалбини ҳам хаста қилди. Бувиш эна билан тут дарахтининг муруввати, саховати, ҳаёти бадиӣй параллелик касб этади. Бувиш эна тутдай тўкилиб, ич-ичидан куйиб-адо бўлиб яшади. Тут — Бувиш эна, умуман, юраги-бағри куйиб адо бўлган ўзбек аёлларига рамзӣй метафорадир.

"Юлдузларга элтар йўл" қиссасида бадиӣй-фалсафӣй маънолар карам мисоли қаватма-қават бўлиб бораверади. Ўлимнинг ота-онадан мерос бўлиб қолиши ҳам бор гап. Бу бадиӣй мотив қиссада диний-мифологик нуқтаи назардан гўзал тарзда асосланади.

Шунингдек, асарда “қора” ранг билан боглиқ бадий образлилик кузатилади. Зеро, рангларнинг ўз тарихи, мифологияси, символик қатламлари турли фан йўналишлари доирасида тадқиқ этилган. Қора ранг — шарқ мумтоз адабиётида мотам, совуқ хабар рамзини ифодадаласа, баъзан улугворлик, буюклик маъноларини ҳам англатади. Бинобарин, Шойим Бўтаевнинг “қора” сифати билан боглиқ образли иборалари, рамзий тим-солларига эътиборимизни қаратамиз: қора балиқча, Қоратош ота қабристонни, қорахат, тепаликда бир қора кўриништи, бир қора эмас, бир шарпа кўриништи, қоп-қоронғи тунлар, қора суҳбат, қоп-қора соч-соқолли қоп-қора бир киши қоп-қора кўзларини унга тикиб турган экан, қора воқеа, қора телпак, Қора тарих... ва ҳоказо. Қора сўзи билан ясалган образли бирикмалар тасодиф эмас, албатта. Бу ижоддаги муҳим қонуният. Шойим Бўтаев бу қонуниятни яхши билади. Билгани учун ҳам ёзувчи “қора” сифати билан ҳалқали бадий образлилик яратишига муваффақ бўлади.

Қиссага иллюстрация қилинган лойдан қўғирчоқ ясаб, унга айрилиқ ва ёр ҳижрони дардини айтган келинчак ҳақидаги ривоят эса инсоннинг доимо, мудом дардкаи излашига рамзий ишорадир. Тириклик ва инсоният ҳаёти ҳақида Шойим Бўтаев неомифологизм унсурларидан маҳорат билан фойдаланиб битган “Юлдузларга элтар йўл” қиссаси янги ўзбек насрининг жиддий адабий қиёфаси бўлиши билан бирга кенг китобхонлар учун азиз-ардоқли тухфа сифатида адабий қарашларимизни бойитишига хизмат қилади.

Бундан ташқари, китобга жамланган воқеалар ва қаҳрамонлар ҳаётининг албатта, уруш билан богланган тўрт ҳикоя ҳам ўзига хос услуб билан ёзилган. “Отам нега жим?” ҳикоясида рус шоираси Марина Цветаеванинг автобиографик, болалик хотираларини маҳорат

билан асарга сингдириб юбориши услубини кўргандек бўлдим. Ҳажми ҳам унча катта бўлмаган ҳикояда ортиқча тафсилот, иллюстрация, кенг воқелик ҳам йўқ. Икки хил характер яратилган. Хидир бува ва Ота характери. Тасвирда кўпроқ икки уруш иштирокчисининг суҳбати берилади. Асосан Хидир бува гапиради, муаллиф-ҳикоячининг отаси эса эшитади. Онда-сонда ота ўзининг пассив муносабатини билдириб қўяди, холос. Масалан, “Оббо, Хидир полвон-ей!”, деб қўя қолади. Узун қиш кечасидаги гурунглар бола нигоҳи, бола ҳиссиётлари билан баҳоланади, ҳикоя қилинади. Хидир бува урушда кўрган-кечирганларини муболага қилиб ошириб-тошириб гапиради. Ҳикоячи боланинг тасаввурида Хидир бува жуда улуглашиб кетади, отаси эса унинг “қаҳрамонликлари” олдидан жуда кичрайиб қолади. Ҳикояда урушнинг икки иштирокчиси Хидир бува билан Ота қаршилантирилади. Болаликда улугвор бўлиб кўринган ҳиссиётлар вақти келиб алдамчи ҳислар эканини ҳикоячи томонидан аниқ эътироф этилмаган бўлса-да, ҳикоядаги бадиий ўзан ўша тарафга қараб бурилиб кетади. Асл ҳақиқат ойдинлашади. Асар “Ташиқарида аёз. Танча муздек. Кеча узундан узоқ. Отам эса... У ҳамон жим”, дея якунланади. Шеърда анафора бўлади. Яъни такрорий мисра. Шойим Бўтев насрида анафора мусиқий оҳанг билан бирга аниқ бадиий-фалсафий маъно ташийдди. Сўзлар, жумлаларнинг такрор-такрор қўлланиши Марина Цветаеванинг “Менинг Пушкиним”, “Онам ва мусиқа”, “Отам ва музей” эсселарида учрайди. Шойим Бўтаев услубидаги такрорий сатрлар айтилмоқчи бўлган фикрга залвор беради, мусиқий оҳангдан ташиқари, воқеалар ва характерларни бир жойга уюштириб берувчи фокус вазифасини ҳам ўтайди.

“Ташиқарида аёз” жумласи ҳикоянинг олти ўрнида такрорланади. Ҳар сафар такрорланганида янги жумла-

лар қўшилиб бораверади. Биринчи марта мазкур жумла келган ўрин қуйидагича: "Ташқарида аёз. Дарахтлар шохидаги сумалаклар ларзон-ларзон. Нариги уйда ойим, укаларим донг қотишган. Хидир бува туришни хаёлига ҳам келтирмайди, болишни ўмровига тортади". Иккинчи ўринда: "Ташқарида аёз. Танча муздек. Отам жим. Хидир бува оқ оралаб қолган мўйловини бармоқлари орасида секин-секин товлай бошлайди". Учинчи ўринда: "Ташқарида аёз. Хидир бува ҳикоясининг энг қизиқ жойига келган бўлади". Тўртинчи ўринда: "Ташқарида аёз. Отам жим. Жунжикиб кетаман. Нега отам ўз қаҳрамонликларидан гапирмайди, дея алам билан ўйлайман. Балки, Хидир бува айтмоқчи, Ғани чўлтоққа ўхшаб... Хаёлимга илқис келган бу фикрдан кўзларим ярқ этиб очилар, мудраб ўтириб сесканиб кетардим". Бешинчи ўринда: «Ташқарида аёз. Хидир буванинг оғзи қимирлайди, гаплари эшитилмайди. У қачон туриб кетгани ю чироқнинг қачон ўчганини, ўрнимга ким ётқизиб қўйганини билмай қоламан».

Ота руҳиятидаги самимият ҳикояга ҳам кўчгандек таассурот қолдиради. Ўта самимий, ёқимли ҳикоя. Отанинг, Хидир буванинг, боланинг руҳий ҳолати сизнинг ҳам қалбингизга осонгина кўчади. "Отам нега жим?" ҳикояси мароқ билан ўқилади.

Кейинги ҳикоя "Қора совуқ"да Хабаровскидан келган Толик ва талаба ўртасидаги муносабатлар, қишлоқ аҳлининг ўта қашшоқ турмуш тарзи, иқтисодий қийинчиликлар, ишсизлик, даромадсизлик, шунингдек, кишилар ўртасидаги ишончсизлик тасвирланади. Қолган икки ҳикоя қаҳрамонлари мактаб қоровули Эшниёз чол, Уста ҳам уруш иштирокчилари. "Қора совуқ"да уруш қатнашчисининг мардона қиёфаси бир ўринда юксак маҳорат билан чизиб ўтилади. Номланиши

чуқур рамзий маънога эга бу ҳикояда халқлару миллатлар ўртасида пайдо бўладиган совуқ муносабатларда оддий одамларнинг заррача айби йўқлиги ишора қилинади. Бу ерда ҳам уруш ҳақиқатларидан мосуво бўлолмаган отанинг ёлғизлиги, майдалашиб бораётган туйғуларга нафрати кўзга ташланиб туради.

“Юлдузларга элтар йўл” тўплами ёзувчининг умум-башарий гоаяларни нечоғли теран бадиий ифода эта олишини намоён қилгани билан ҳам биз учун қадрлидир.

Ёзувчининг бадиий оламига саёҳат қилмоқчимисиз, марҳамат, мутоллага шайланинг! Уқинг, фикрланг, мушоҳада қилишдан эринманг! Аммо асло хаёлингизга бошқачароқ услубда ёзилибдимиз, ўқий олмайман, кўзим, кўнглим ўрганмаган, деган фикрлар келмасин. У сизни оддий халқнинг изтироблари, дардлари билан ошно этаркан, қалбингизда шу азиз замин, бебаҳо ҳаёт учун ўз жонини аямай фидо этган танти ва мард аждодларимизга нисбатан чексиз эҳтиром уйғонади. Уларнинг ўлмас Рухлари мангу сўнмас юлдузларга элтар йўлни тасаввурингизда жонлантиради, Мангуликка дахлдор бу йўл чорраҳасида тиниқ туйғулар таронаси абадий акс-садо бериб туради.

Марҳабо ҚУЧҚОРОВА,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
Ўзбек тили адабиёти ва фольклор институти
катта илмий ходими, филология фанлари номзоди

МУНДАРИЖА

Муаллифдан.....	3
Юлдузларга элтар йўл. Қисса.....	7
Қора совуқ. Ҳикоялар	
Отам нега жим?.....	104
Мактаб қоровули.....	112
Номус.....	122
Қора совуқ.....	126
Бекиёс неомифологизм. М.Қучқорова.....	147

Адабий-бадий нашр

Шойим БЎТАЕВ

ЮЛДУЗЛАРГА ЭЛТАР ЙЎЛ

Қисса ва ҳикоялар

Муҳаррир

Муҳаммад АҲМАД

Наشريёт муҳаррири

Лайло ҲАСАНОВА

Мусаввир

Уйғун СОЛИҲОВ

Мусахҳиҳ

Меҳрибон ЁДГОРОВА

Саҳифаловчи

Муҳаррам ЗОЙИТОВА

Наشريёт лицензияси АИ № 160. 11.08. 2009.

Босишга рұхсат этилди 16.06.2018. Офсет босма усулида босилди. Бичими 84 x 108 ¹/₃₂. Palatino Linotype гарнитураси. 10.0 нашр т. 9.25 шартли б.т. Адади 10 000 (биринчи босма 1000) нусха. Буюртма № 262. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, Тошкент – 011. Навоий кўчаси 30-уй.

«SAYDANA-PRINT» МЧЖ босмохонасида босилди.
Тошкент ш., Қамарнисо к., 3. E-mail: Saydana-print@mail.ru
тел.: +99899 862-08-43; +99891 162-08-43.

ЯНГИ
ЎЗБЕК
НАСРИ

ШОЙИМ БЎТАЕВ

Туркистон тизма тоғлари этакларига сочилган қишлоқларда ажойиб одамлар яшаркан. Уларнинг кўринишларига, ёноқларининг суяклари туртиб чиқиб, кўзлари косасида чуқур ботиб кетганига, қорайган юзларини ажин кавлаб ташлаганига, ҳорғинликларига, содда-дўлворликларига қараманг экан, ва яна ажабланманг экан, азал-абад ҳаёт абадиятини яратиб келаётган мангуликка дахлдор халқ мана шу одамларнинг ўзлари экан.

ISBN 978-9943-07-549-8

9 789943 075498